

Π. Δ. ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΒΑΛΑΩΡΙΤΗΣ (1824-1879)
Ο ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ-ΕΘΝΙΚΟΣ ΠΟΙΗΤΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ*

*Μνήμη Ἑλένης Τσαντσάνογλου (1936-1994) και
Γ. Π. Σαββίδη (1929-1995)*

«Κοντεύει αιώνας πού ὁ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης θάβεται ὁλοένα και πιά βαθιά στήν συνείδηση τοῦ ἑλληνικοῦ κοινοῦ, μέ τιμές “ἐθνικοῦ ποιητοῦ”», παρατηροῦσε εὐστοχα ὁ Γ. Π. Σαββίδης τὸ 1970, στήν εἰσαγωγή τῆς πρώτης αὐτοτελοῦς ἔκδοσης τοῦ *Φωτεινοῦ*¹. Ἔως σήμερα —27 χρόνια μετὰ τὴ διατύπωση τῆς παρατήρησης αὐτῆς και 118 ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ ποιητῆ (24 Ἰουλίου 1879)— τὰ πράγματα δὲν ἔχουν ἀλλάξει, παρὰ τὸ ὅτι ἔχουν μεσο-λαβήσει δύο γεγονότα πού θά μποροῦσαν νὰ ἔχουν συντελέσει σὲ μιὰ κοινωνικά εὐρύτερη ἐπανεκτίμηση τῆς προσφοράς του. Ἀναφέρομαι στὸν ἑορτασμὸ τῶν ἑκατὸ χρόνων ἀπὸ τὸν θάνατό του (1879-1979), πού ἔδωσε τὴν ἀφορμὴ σὲ πολλοὺς μελετητὲς νὰ ἐγκύψουν στὸ ἔργο του και μᾶς χάρισε δύο πλούσια Ἀφιερώματα², και στήν πραγματοποίηση τῆς δίτομης ἔκδοσης τοῦ ἔργου του —πού τὴν ἐπιμελήθηκαν ὁ Γ. Π. Σαββίδης, ἡ Νίκη Λυκούργου και ἡ Ἑλένη Τσαντσάνογλου—, χάρις στήν ὁποία καθίσταται πλέον ἐφικτὴ ἡ ἀναψηλάφηση

* Ἀνακοίνωση στὴν *Η' Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση (Μνήμη Γ. Π. Σαββίδη. Θέματα νεοελληνικῆς φιλολογίας: Γραμματολογικά, ἐκδοτικά, κριτικά)* τοῦ Τομέα Μεσαιωνικῶν και Νέων Ἑλληνικῶν Σπουδῶν τοῦ Τμήματος Φιλολογίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, πού πραγματοποιήθηκε στὴν Αἴθουσα Τελετῶν τοῦ παλαιοῦ κτηρίου ἀπὸ 11-14 Μαρτίου 1997.

1. Βλ. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Φωτεινός*. Ἐπιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης. Ἐκδοτικὴ Ἑρμῆς Ε.Π.Ε., Ἀθήνα 1970 [Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη, ΠΟ 7], σελ. 9.

2. Τῆς Νέας Ἑστίας (Ἔτος ΝΓ'-1979, τόμ. 106, τεύχ. 1259 [Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης (1824-1879)]), Ἀθῆναι, Χριστούγεννα 1979, σελίδες 515) και τῶν *Τετραδίων* (Ἐδ-θύνης) (Κείμενα γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη. Ἐκατὸ χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατό του. *Τετράδια* (Ἐδθύνης), 10, [Ἀθῆνα 1979], σελίδες 201).

τῆς προσωπικότητας καὶ τοῦ ἔργου τοῦ ποιητῆ καὶ ἡ πληρέστερη κατανόηση τῆς ποιήσεώς του³. Ἡ ἐπιλογή τῶν ἐπιμελητῶν ἀποδείχτηκε πράγματι «χρηστική» — ὅπως τὸ ἐπιδίωκαν καὶ οἱ ἴδιοι — καί, παρ' ὅλο πού σημείωναν ὅτι τὰ κριτήριά τους ἦταν «περισσότερο αἰσθητικά καὶ ὑποκειμενικά, παρὰ γραμματολογικά καὶ "ἀντικειμενικά"», μᾶς παρέδωσαν — μὲ φιλολογικὴν εὐσυνειδησία — τὴν κατὰ τὴν κρίση τους «ῥομὴ φωνῆ τοῦ ποιητῆ» καὶ «τὸ καὶ σήμε-
ρα βιώσιμο σῶμα τῆς ποιήσεώς του»⁴. Βάση τῆς σύνθεσής αὐτοῦ τοῦ σώματος ἀποτέλεσε ἡ προσέγγιση τοῦ ποιητῆ στὴν ἱστορία, τὴν ὁποία ὁ Βαλαωρίτης ἀντίλαμβανόταν ὡς «ἐθνικὴ» ἐπιταγή.

Ἡ σχέση ποιήσεως καὶ ἱστορίας εἶναι, ἀπὸ μιὰ γενικὴ ἀποψη, διαρκῶς δεδομένη. Ἡ ἱστορία προσδιορίζει πάντα «τῆς τέχνης τὴν περιοχὴ», μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ὁ δημιουργὸς ζεῖ ἐν χώρῳ καὶ ἐν χρόνῳ καὶ δὲν μπορεῖ — ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωσιν πού τὸ ἐπιδιώκει — νὰ μένει ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τὰ γεγονότα πού διαδραματίζονται σὲ αὐτὸν τὸν συγκεκριμένο χωρὸχρονο ὅπου ἐκεῖνος ζεῖ. Πέρα ὅμως ἀπὸ αὐτὴν τὴν γενικὴ καὶ ὑποσυνείδητη παρουσία τῆς ἱστορίας, ὑπάρχουν καὶ οἱ περιπτώσεις ὅπου ἡ ἱστορία μετατρέπεται σὲ μυθ-ἱστορία μετὰ ἀπὸ συνειδητὸ σχεδιασμὸ τοῦ συγγραφέα. Ἡ ἐπιλογή αὕτη στὴν ἑλληνικὴ λογοτεχνία ἦταν καὶ εἶναι πολὺ συχνή. Μία πρόχειρη ματιά στὶς σελίδες τῆς νεοελληνικῆς γραμματολογίας θὰ μᾶς ἐπειθε γι' αὐτό. Θὰ μπορούσαμε νὰ καταρτίσουμε ἕναν ἐκτενὴ κατὰλογο ἔργων πού τροφοδοτοῦνται ἀπὸ τὴν ἱστορία καὶ ἰδίως ἀπὸ τὶς στιγμὲς ἐκεῖνες τῶν ἐξάρσεων ὅπου ὁ λαὸς μας μάχεται γιὰ τὴν ἐλευθερία του. Συχνότατα, στὶς περιπτώσεις αὐτές, ὁ συγγραφέας ἀντλεῖ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία του, ἀφοῦ καὶ ὁ ἴδιος συμμετέχει ἐνεργὰ στὴ διαμόρφωση τοῦ γεγονότος, ἢ ἀπὸ τὴ γνώση καὶ τὴ συγκίνηση πού τοῦ προκάλεσαν γεγονότα τοῦ παρελθόντος πού τὰ γνωρίζει χωρὶς νὰ εἶναι μάρτυράς τους ὁ ἴδιος. Οἱ διαπιστώσεις ἰσχύουν τόσο γιὰ τὸν πεζὸ ὅσο καὶ γιὰ τὸν ποιητικὸ λόγο. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ ἱστορία τίθεται στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἔργου. Ὁ συγγραφέας τὴν χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ ἀρθρώσει τὸν δικό του ἰδιαιτέρου λόγου καὶ νὰ μεταδώσει τὰ δικά του μηνύματα. Μία σοβαρὴ ὅμως ἐσωτερικὴ διαφορὰ, ἀνεξάρτητα πάντα ἀπὸ τὸ λογοτεχνικὸ εἶδος, δημιουργεῖται ἀπὸ τὸν μεγαλύτερο ἢ μικρότερο βαθμὸ τῆς ἐπιθυμίας τοῦ συγγραφέα νὰ διασώσει καὶ νὰ ἐξάρει τὴν ἴδια τὴν ἱστορία. Καί, γιὰ νὰ περιοριστοῦμε στὸν ποιητικὸ λόγο, πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, γιὰ τὴν περίπτωσιν τῆς γενέυσης-ὑπέρβας,

3. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Α' Βίος, Ἐπιστολὲς καὶ Πολιτικά κείμενα*. Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης - Νίκη Λυκούργου. Ἰκάρος, [Ἀθήνα 1980] καὶ *Β' Ποιήματα καὶ Πεζά*. Ἐπιλογή καὶ φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης - Ἑλένη Τσαντσάνογλου. Ἰκάρος, [Ἀθήνα 1981]. Ὁ τόμ. Α' ἀποτελεῖ ἐμπλουτισμένη ἐπανάδοση τοῦ ἀντίστοιχου τόμου τῆς Βιβλιοθήκης Μαρασλῆ (1907).

4. Βλ. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Β' Ποιήματα καὶ Πεζά*, σελ. 7.

θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναφέρουμε τὸ παράδειγμα τοῦ Κ. Π. Καβάφη καὶ γιὰ τὴν περίπτωσιν τῆς ἐπίμονης λατρευτικῆς ἐπικέντρωσιν καὶ διακονίας ἐκεῖνο τοῦ Βαλαωρίτη⁵.

Ὁ Καβάφης χρησιμοποιοῖ τὴν ἱστορικότητα τῶν προσώπων καὶ τῆς ἐποχῆς τοὺς μὲ τρόπο πού ὑπερβαίνει καὶ τὰ ἴδια τὰ πρόσωπα καὶ τὴν ἐποχὴ τοὺς, ἐξασφαλίζοντας μιὰν ἀποδεδειγμένην καὶ ἀπὸ ὅλους παραδεκτὴ διαχρονικότητα· ἀντίθετα ὁ Βαλαωρίτης ἐξαντλεῖται στὴν ἱστορικὴ «στιγμὴ»: ἡ ποίησίν του πηγαίνει νὰ συναντήσῃ τὰ ἱστορικὰ πρόσωπα, τὰ ὁποῖα προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὸ μαρτυρολόγιον τῶν ἡρώων τοῦ 1821. Πρόκειται, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Μ. Γ. Μερκελῆς, γιὰ τὴν ἀναλυτικότητα τοῦ Βαλαωρίτη, πού διαφορίζεται ἀπὸ αὐτὴν τοῦ Καβάφη, γιατί «ἡ ἀνάλυσιν τοῦ Καβάφη προϋποθέτει τὴ σύνθεσιν· ἡ σύνθεσιν τοῦ Βαλαωρίτη ἀφορμᾷται ἀπὸ κάποια ἀπομονωτικὴ τάσιν, πού βρίσκει στιγμὲς καὶ τίς γενικεύει, ἢ τίς διογκώνει, γιὰ νὰ ἐκφράσῃ ἓνα σύνολο, πού, κανονικά, δὲν μπορούν νὰ τὸ ἐκφράσουν»⁶.

Στὴν ἐπιλογὴ τοῦ Βαλαωρίτη συνέβαλαν δύο οὐσιαστικοὶ παράγοντες: ἡ προσωπικότητά του καὶ ἡ ἐποχὴ του. Ὁ ποιητὴς ἀποτελοῦσε μιὰν ἐντονότατη παρυσία, «ὅχι μόνο ἀπὸ τὴ σωματικὴ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ψυχικὴ του διάπλασιν, ὅπου καὶ ἂν πῆγαινε, ἔπιανε τόπο πολὺ»⁷. Ἡ ἡθικὴ ρώμη καὶ ἡ ψυχικὴ ὑγεία του, τὸ ἀρρενωπὸ πνεῦμα, ἡ πληθωρικὴ ἔμπνευσιν καὶ ἡ γνησιότητα τῆς φωνῆς του, ἡ ἴδια ἡ μορφή καὶ ἡ καταγωγὴ του, διαμορφώνουν τὴν ποίησίν του, πού διακρίνεται γιὰ τὸ ἐπικό, τὸ ρομαντικὸ καὶ τὸ ἐθνικὸ τῆς στοιχεῖο. Τὰ τρία αὐτὰ στοιχεῖα προσδιορίζουν καὶ τὸν χαρακτήρα τῆς ἐποχῆς του. Ὁ ἴδιος, βέβαια, ὁ ποιητὴς, ἀντὶ τοῦ ὅρου «ρομαντικὸς», προτιμοῦσε τὸν ὅρο «ἱστορικὸς». Σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὴν γυναῖκα του (τῆς 6ης Μαρτίου 1866) γράφει γιὰ τὸν Διάκο του: Δὲν ὑπάρχει οὐδεμία ρομαντικὴ πλοκή. Τὸ πᾶν εἶναι ἱστορία...⁸, ἐνῶ σὲ ἐπιστολὴν τοῦ τῆς 23ης Νοεμβρίου 1874 πού τὴν ἀπευθύνει στὸν ἀγαπημένο του γιὸ Αἰμίλιο τὸν συμβουλεύει: Ἀπόφευγε ὅσον οἶόν τε τὴν ρομαντικὴν ποίησιν καὶ κατὰ προτίμησιν ἐκλεγε θέματα ἱστορικά. Ἐκεῖ γυμνάζεται ὁ

5. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω ὀρισμένους τίτλους ποιημάτων του: «Ὁ Δῆμος καὶ τὸ καρνοφύλλι του», «Ὁ Σαμουὴλ», «Ἡ Φυγὴ», «Ἡ Κυρὰ Φροσύνη», «Ὁ Βράχος καὶ τὸ Κύμα», «Ὁ Ἀσπασμός», «Πρὸς τὴν μητέρα Ἑλλάδα», «Ὁ Γῶγος», «Ἀθανάσης Διάκος», «Ἀστρά-πόγιαννος», «Ἐπιτάφιον Δημητρίου Πλαπούτα», «Ὁ ἀνδριὰς τοῦ αἰδίου Γρηγορίου τοῦ Ε' Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως», «Κανάρης», «Φωτεινός», «Ἡ πρὸς τὴν Πατρίδα ἀγάπη μου».

6. Βλ. Μ. Γ. Μερκελῆ, «Ἡ ἱστορικὴ ποίησιν τοῦ Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη», *Τετράδια «Εὐθύνης»*, 10, σελ. 38.

7. Βλ. Κωνσταντίνου Τσάτσου, «Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης», *Τετράδια «Εὐθύνης»*, 10, σελ. 14.

8. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Α' Βίος, Ἐπιστολὲς καὶ Πολιτικὰ Κείμενα*, σελ. 107.

νοῦς, ἐκεῖ ὁ κἀλαμος τρέχει ἐλεύθερος⁹. Οἱ θέσεις του αὐτὲς συνοψίζονται στὴν ἐξῆς φράση ἐπιστολῆς του πρὸς τὸν Ἑμμανουὴλ Ροῖδη τῆς 5ης Ἰανουαρίου 1878: *Ἔθνος ἄνευ ἔθνικῆς ποιήσεως δὲν ἀναγεννᾶται*¹⁰. Βέβαια, αὐτὲς οἱ διακρίσεις καὶ οἱ προτεραιότητες ποὺ θεωρεῖ ἀναγκαῖες ὁ Βαλαωρίτης ἔχιν μόνο δὲν ἐμπόδισαν, ἀλλὰ εὐνόησαν τὴν κυριαρχία τοῦ ρομαντικοῦ ἱστορισμοῦ στὴν ποίησή του.

Εἶναι λίγες οἱ περιπτώσεις ὅπου τόσο πολλὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς ἐποχῆς συγκεντρώνονται καὶ στὴν προσωπικότητα ἑνὸς ἀπὸ τοὺς πνευματικούς δημιουργούς της. Τὰ *Ρομαντικὰ χρόνια*, ὡς σύνθεση ἰδεολογιῶν, νοοτροπιῶν καὶ τρόπων συμπεριφορᾶς στὴν Ἑλλάδα τοῦ 1830-1880, ποὺ ἐξετάζονται τώρα στὸ ὁμότιτλο βιβλίο τοῦ Ἀλέξη Πολίτη¹¹, βρίσκουν στὴν περίπτωσή τοῦ Βαλαωρίτη τὸν ἐκπρόσωπό τους.

9. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Α' Βίος, Ἐπιστολὲς καὶ Πολιτικά Κείμενα*, σελ. 170-171.

10. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Α' Βίος, Ἐπιστολὲς καὶ Πολιτικά Κείμενα*, σελ. 208. Ἐξάλλου, σὲ μακροσκελέστατη ἐπιστολὴ ποὺ ἀπευθύνει ἀπὸ τὴ Λευκάδα στὸν Ροῖδη στίς 3 Νοεμβρίου 1877, σημειώνει συναφῶς καὶ τὰ ἐξῆς: *Δὲν ἐταρξίχυσα λοιπὸν τὰ λείψανα τῶν κλεφτῶν διὰ ρομαντικῶν ἀρωμάτων, ὅπως σῶσω αὐτὰ ἐκ τῆς σήψεως· τὰ εὗρον ζῶντα ἢ λαχταριστὰ καὶ ἐπειδὴ δὲν ἦτο πλέον δυνατόν ἡ νεωτέρα Ἑλληνικὴ ποίησις νὰ περιορισθῇ εἰς σύντομα ἁμάρτια, ἐν οἷς ἀπλῶς ἐξιστοροῦνται ἀτομικὰ ἀνδραγαθήματα, ἔκρινα ἀναγκαῖον οὐχὶ διὰ τῆς νεκρᾶς κόνεως τῶν τεθνεώτων, ἀλλὰ διὰ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ αἵματος γενεᾶς ζωῆς ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ ὅλου ἔθνους νὰ συντάξω τὰ Μνημόσυνα, τὴν Φροσύνην, τὸν Διάκον, τὸν Ἀστραπὸκίχνηνον καὶ ὅσα ἄλλα ἀνάγονται εἰς τὴν ἡρώϊκην ἱστορίαν τῆς Τουρκοκρατοῦ Ἑλλάδος. (...) Ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια εἶναι δι' ἐμὲ ὅρος πίστεως ἀπαραβίαστος, προκειμένου περὶ ἡρώϊκῆς Ἑλληνικῆς ποιήσεως, ἴσια ἴσια διότι θὰ ἦτο γελοῖον γράφων τις περὶ ἡρώων ζώτων ἐν τῷ νῷ τοῦ Ἑλληνισμοῦ νὰ πλάττῃ ψεύδη. Ἀληθὲς λοιπὸν εἶναι καὶ ἡ ἱστορία τῆς Φροσύνης, ἀληθὲς ὁ χαρακτὴρ τοῦ Ἀλήπασα, χωρὶς νὰ μὲ μέλῃ ἂν μετὰ ζημίας ἢ ὄχι τῆς ποιητικῆς πιθανότητος καὶ τῶν ἀπαιτήσεων τῆς κριτικῆς ἐπιστήμης (βλ. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, *δ.π.*, σελ. 195-196). Τέλος, σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ἀνδρέα Στράτο (Λευκάδα, 22 Αὐγούστου 1868), γράφει ὁ Βαλαωρίτης: *Ἐν τούτοις πίστευσον ὅτι ἡ γενικὴ παραλυσία κατέλαβε καὶ τὴν φαντασίαν μου. Τὸ εἶδος τῆς ποιήσεώς μου δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ὅταν τὸ ἔθνος κοιμᾶται· ὁ οἷστρος, ἡ ἔμπνευσις δὲν διεγείρεται ἐν ἐμοὶ ἐκ τοῦ θεάματος τῶν διανογῶν ναμάτων ἑνὸς ρυάκος ἢ ἐκ τῆς μελωδικῆς ἁρμονίας τῶν φθόγγων τῆς ἀηδόνος ἢ ἐκ τῆς γαληνιαίας πλημυρίας τῶν σεληνιακῶν ἀκτίνων.* Ὁχι. *Ἐγὼ δὲν δύναμαι νὰ πάλλω παρ' ὅταν τὸ ἔθνος μου βρυχάται, δὲν οἰστρηλατοῦμαι παρ' ὅταν ἡ Ἑλλὰς οἰστρηλατεῖται. Τότε τὰ δοτὰ τῶν τεθνεώτων ἐγείρονται ἐνώπιόν μου, περιβάλλονται αὐτομάτως τὴν ἀρχαίαν σάρκα των, βλέπω τὸ αἷμα ρέον ἐκ τῶν πληγῶν των, ἀκούω τοὺς παλμούς των καρδιῶν των κρούοντας βορβωγδῶς τὰ ἡράκλεια στέγνα των, ἀνενίζω τοὺς κεραυνούς των βλεμμάτων των καὶ θερμαινόμενος ἐκ τῆς φλογός, ἥτις ἀστράπτει ἀπὸ τῶν χειλέων των, στιχουργῶ τότε, ἀγορεύω, ζῶ, δαμιονίζομαι (βλ. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, *δ.π.*, σελ. 294-295).**

11. Ἀλέξης Πολίτης, *Ρομαντικὰ χρόνια. Ἰδεολογίες καὶ Νοοτροπίες στὴν Ἑλλάδα τοῦ 1830-1880*, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, [Ἀθῆνα] 1993 (Θεωρία καὶ Μελέτες Ἱστορίας, 14).

Ὁ 19ος αἰώνας καὶ πρὶν συγκεκριμένα τὰ πρῶτα πενήντα χρόνια τοῦ ἐλευθεροκράτους ὀρίζουν χρονικὰ τὴ ζωὴ τοῦ Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη καὶ ταυτόχρονα συντελοῦν στὴ διαμόρφωση τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ποιητικοῦ του λόγου. Ποικίλα ἐθνικὰ καὶ κοινωνικοπολιτικὰ γεγονότα συνιστοῦν τὴν ἄνιση φυσιογνωμία τῆς ἐποχῆς: ἡ Ἐπανάσταση, ὁ δεκάχρονος πόλεμος καὶ οἱ καταστροφές ποὺ προκάλεσε, ἡ δημιουργία τοῦ ἀνεξάρτητου κράτους· οἱ πολιτικὲς καὶ πολιτειακὲς ἀλλαγές, οἱ νοοτροπικὲς διαφοροποιήσεις, ἡ ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα στὴν πολιτικὴ βούληση γιὰ ἐκσυγχρονισμό καὶ στὴν κοινωνικὴ πραγμαγότητα· ἡ πολιτικὴ διάσπαση τῶν Ἑλλήνων, ἡ ἀμφισβήτηση τῆς καταγωγῆς τους, ἡ ἀφύπνιση τῆς ἐθνικῆς συνείδησης καὶ τῶν ἄλλων λαῶν τῆς Βαλκανικῆς, ἡ ἀλλαγὴ τῆς στάσης τῶν Εὐρωπαίων ἀπέναντι στὸ ἐλληνικὸ ζήτημα καὶ ἡ ἄρνησή τους νὰ ὑποστηρίξουν μιὰν ἐλληνικὴ ἀλυτρωτικὴ πολιτικὴ· ἡ γένεση καὶ ἡ ἐξάπλωση τῆς ἐλληνικῆς ἐθνικῆς συνείδησης, ἡ Μεγάλῃ Ἰδέᾳ μὲ τὴ μερικὴ ἕως σοβαρότερη ἀπροσδιοριστία τοῦ περιεχομένου της, ἡ διάσπαση τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας καὶ ἡ ἀποτυχία τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ νὰ ἀπλωθεῖ εὐρύτερα, οἱ ἀλλεπάλληλες μεταπτώσεις τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὴν ἄκρα αἰσιοδοξία στὴν ἄκρα ἀπελπισία καὶ αὐτοκαταφρόνηση, μπροστὰ στὴν ἄδυναμία τους νὰ ἐπιτύχουν τὴν εὐνοία τῆς Εὐρώπης καὶ μιὰν ἀξιοπρεπὴ θέσση στοὺς κόλπους της¹².

Στὴ δυσάρεστη αὐτὴ πραγματικότητα ἡ ποίηση ἀποτελεῖ ἓνα ὄχυρό, «ἓνα εἶδος καταφύγιο, ὅχι μονάχα ἀτομικὸ παρὰ καὶ συλλογικόν, μιὰ ἐλπίδα καταξίωσης, ἔστω καὶ μὲ τὰ λόγια. Μέσα ἀπὸ τὴν ποιητικὴ δημιουργία ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία ἐλπίζει σ' ἓνα ἀπότομο ποιοτικὸ ἄλμα ποὺ θὰ τῆς χαρίσει τὸ καινούριο, ἐπιθυμητὸ πρόσωπο»¹³. "Ὅταν, λοιπόν, ἀναφερόμαστε στὴν ποίηση τοῦ Βαλαωρίτη, μέσα σὲ αὐτὸ τὸ κλίμα θὰ πρέπει νὰ διερευνοῦμε τοὺς στόχους της καὶ νὰ ἐπιχειροῦμε τὴν ἀξιολόγησή της. "Ἀλλωστε, σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ἀνδρέα Λασκαράτο τῆς 23ης Μαρτίου 1863, ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι πάντοτε τὸ προῖον μιᾶς ἐποχῆς καὶ πρέπει νὰ φέρῃ μαζί του τὰ καλὰ καὶ τὰ κακὰ τῆς ἐποχῆς του¹⁴.

Γιὰ τὸν Βαλαωρίτη «τὸ ἐπιθυμητὸ πρόσωπο» τῆς ποίησης θὰ προέκυπτε ἀπὸ τὴν ποιητικὴ μετουσίωση τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας, τὴν ὁποία ἀναζητεῖ μὲ τὸ πάθος τοῦ ἱστορικοῦ. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ποιήματά του ἀναφέρονται σὲ συγκεκριμένα ἱστορικὰ πρόσωπα, γιὰ τὰ ὁποῖα ἡ συλλογὴ πληροφοριῶν

12. Γιὰ ὅλα αὐτὰ τὰ θέματα βλ. τὸ παραπάνω βιβλίον τοῦ Πολίτη.

13. Βλ. Ἀλέξης Πολίτης, *ὁ.π.*, σελ. 115.

14. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Α' Βίος, Ἐπιστολές καὶ Πολιτικὰ Κείμενα*, σελ. 265 (ἡ ἐπιστολὴ στέλνεται ἀπὸ τὴν Κέρκυρα στὴν Κεφαλλονιά).

στις μέρες τοῦ ποιητῆ δὲν ἦταν δύσκολο ἐγγεῖρημα, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ζοῦσε χρονικὰ πολὺ κοντὰ σὲ αὐτὰ καὶ στὰ γεγονότα στὰ ὁποῖα πρωταγωνίστησαν.

Ἡ ἀναζήτηση τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας προκύπτει καὶ ἀπὸ τὰ «Προλεγόμενα» καὶ τὶς «Σημειώσεις» ποὺ συνοδεύουν τὰ ποιήματά του. Ἐκεῖ κάποτε προχωρεῖ καὶ σὲ κριτικὴ τῶν πηγῶν τὶς ὁποῖες χρησιμοποιεῖ. Παρακάτω σταχυολογῶ ὁρισμένα ἐνδιαφέροντα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ τοῦ Βαλαωρίτη, ἐνδεικτικὰ τοῦ σεβασμοῦ του πρὸς τὴν Ἱστορίαν καὶ τὴν ἱστορικὴ παράδοση: *Τὴν μακρὰν σατραπείαν τοῦ μεγάλου τούτου Ἑλληνομάχου [sc. τοῦ Ἀλήπασα] ἐμελέτησα ἐπιμελῶς, ἀκροώμενος πάντων, ὅσοι ἐπέζησαν, καὶ ἰχνηλατῶν ἐν μέσῳ τῶν διασωθεῖσων παραδόσεων, ὅπως μορφώσω περὶ αὐτοῦ ἀκριβῆ καὶ καθαρὰν ἰδέαν...* (ἀπὸ τὰ Προλεγόμενα στὸ ποίημα *Ἡ Κυρὰ Φροσύνη*)¹⁵. — *Καὶ πρῶτον μὲν μετ' ἐπιστάσιος μελετῶντες τὰ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εὐρίσκομεν ὅτι ὁ Ἀλῆς εἶχε φθάσει εἰς τὸν κολοφῶνα τῆς δυνάμεως αὐτοῦ...* (ἀπὸ τὰ Προλεγόμενα στὸ ἴδιο ποίημα)¹⁶. — *Ἐν ἐνὶ λόγῳ ἡ ἱστορικὴ παράδοσις ὑπέρξεν ἢ πνξίς, ἥτις μὲ ὠδήγησεν ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους...* (ἀπὸ τὰ προλεγόμενα στὸ ἴδιο ποίημα)¹⁷. — *Ἱστορία λοιπὸν, τοῦτέστιν ἀλήθεια, εἶναι ἡ κυριωτέρα βάσις τῆς Ἑθνικῆς ποιήσεως, καὶ ὁδνηρὸν καὶ ἀξιοδάκρυτον εἶναι ὁσάνκις, ἐκ τῶν περιστάσεων τῆς ἐποχῆς ἢ τῆς ὀλιγορίας τῶν χρονογράφων, τινὰ ἐκ τῶν σημαντικωτέρων γεγονότων ἐκτίθενται ἀνακριβῶς καὶ συγκεχυμένως· εἶναι ἀδύνατον νὰ περιγράψῃ τις τὴν ἀνυπόφορον ἀδημονίαν ἐξ ἧς πάσχει ὁ ποιητὴς ὅταν ἐν μέσῳ τοῦ πυρετοῦ τῆς ἐμπνεύσεως αἴφνης παρίστανται αὐτῷ τοιοῦτον εἶδους προσκόμματα...* (ἀπὸ τὰ Προλεγόμενα στὸ ποίημα *Ἀθανάσης Διάκος*)¹⁸. Καὶ γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Ὁμέρ Βριόνη συμπληρώνει: *...πιστῶς τὸν παρηκολούθησα καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου τοῦ σταδίου...* (ἀπὸ τὰ Προλεγόμενα στὸ ἴδιο ποίημα)¹⁹.

Ὡς πρὸς τὴν χρῆση τῶν πηγῶν τοῦ ὁ ποιητὴς εἶναι εἰλικρινής. Τὶς ἐλάχιστες ἱστορικὲς παραποιήσεις τὶς ὁποῖες εἶναι ἀναγκασμένος νὰ κάνει τὶς ἐπισημαίνει ὁ ἴδιος, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴν περίπτωσι τοῦ Ἀθανάση Διάκου, στὰ Προλεγόμενα τοῦ ὁποίου δηλώνει: *Ἐκ τῶν παρὰ τῷ Διάκῳ μέχρι ἐσχάτης ὥρας συμπολεμησάντων μόνον τοῦ ἀδελφοῦ ἔκρουα εὐλογον νὰ διαμνημονεύσω τὸ ὄνομα. Προετίμησα δὲ νὰ θεραπεύσω τὰς ἀνάγκας τῆς ποιήσεως δι' ἑνὸς ἢ δύο πλαισίων ὀνομάτων, πρὸς ἀποφυγὴν δυσαρέστων ἀντιλογιών*²⁰.

15. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Β' *Ποιήματα καὶ Πεζά*, σελ. 302.

16. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Β' *Ποιήματα καὶ Πεζά*, σελ. 304.

17. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Β' *Ποιήματα καὶ Πεζά*, σελ. 307.

18. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Β' *Ποιήματα καὶ Πεζά*, σελ. 319.

19. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Β' *Ποιήματα καὶ Πεζά*, σελ. 325.

20. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, ὅπου καὶ στὴν προηγούμενη σημείωση.

Ἵπενθυμίζεται ἐδῶ ὅτι σὲ 49 στίχους τοῦ Δ' ἄσματος («Ἀποκάλυψις») τοῦ Ἀθανάσιου Διάκου —δηλαδὴ στοὺς στίχους 81-129— *μνημονεύονται* τὰ ὀνόματα 36 ἡρώων τοῦ ἐθνικοῦ μας μαρτυρολογίου²¹, οἱ ὁποῖοι ἐμφανίζονται νὰ διαβαίνουν σὲ φλογισμένο σῦννεφο ἐμπρὸς στοῦ Διάκου (στίχ. 118-119).

Ἀλλὰ ἐκεῖνο πού ἔχει ἰδιαίτερη σημασία δὲν εἶναι τόσο τὸ στατιστικὸ προβάδισμα τῶν ἱστορικῶν θεμάτων μέσα στὴν ποίησίν του, ὅσο ὁ ὕψηλός βαθμὸς συνειδητότητας καὶ ἐπιμονῆς αὐτῆς τῆς ἐπιλογῆς καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιλαμβάνεται τὴν ποιητικὴν διάσωση τῆς ἱστορίας. Ἀξίζει νὰ ἀπομονώσουμε ἀπὸ τὰ πεζὰ τὸ ὀρισμένον χωρίον ποῦ ἀποκαλύπτουν τὴν ἀπόφασιν αὐτὴ καὶ παρουσιάζουν ὀρισμένα ἀπὸ τὰ πρῶτα —μαζὶ μὲ τὴν ἐπιλογὴν τῆς δημοτικῆς γλώσσας²²— χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τῆς ποιητικῆς του: (...)
θεμέλιον τῆς νέας Ἑλληνικῆς ποιήσεως πρέπει νὰ εἶναι ἡ πιστὴ ἐξιστόρησις τῶν

21. Βλ. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Β' *Ποιήματα καὶ Πεζὰ*, σελ. 132-133 (καὶ σελ. 434-462: Σημειώσεις). Οἱ μνημονεύμενοι 36 ἥρωες εἶναι οἱ ἐξῆς: ὁ Φιλόθεος (Χαριτόπουλος), ἐπίσκοπος Σαλόνων, ὁ Δημήτριος (Χαριτόπουλος), ἀδελφὸς τοῦ προηγούμενου, ὁ ἀρματολὸς Κούρμας, ὁ Πάνος Μειντάνης, τὸ Μικρὸ Χορμόπουλο, ὁ Σπαθόγιαννος, ὁ Χρῆστος Μιλιόνης, ὁ Γιάννης Μπουκουβάλας, ὁ Μητρομάρας, ὁ (Γεροδῆμος) Σταθὰς, ὁ Ζίδρος, ὁ Θύμιος Βλαχάβας, ὁ ἀρματολὸς Βλαχαρμάτας Βέργος, ὁ Ἡλίας Βιδωβιώτης, ὁ Ἀστρατόγιαννος, ὁ Δαμιπτής, ὁ Ἀμπελογιάννης (ἢ Μπελογιάννης), ὁ ἀρματολὸς Κωνσταντάρης, ὁ Λάζος, ὁ Βρικολάκας, ὁ Κώστα Πάλας, ὁ Λουκάς Καλιακούδης, ὁ Χρόνης, ὁ Γυρτάνης, ὁ Ἀνδρούτσος (Ἀνδρέας Βερούσης), πατέρας τοῦ Ὀδυσσέα, ὁ Θανάσης Βλάχος (Βλαχοθανάσης), ὁ ἀρματολὸς Διάκος (Κουταβᾶς), ὁ ἐπίσης ἀρματολὸς Ἰωάννης Κοντογιάννης, ὁ Μητσος Κοντογιάννης (ἀπόγονος τοῦ προηγούμενου), ὁ Κατσαντώνης, ὁ Δίπλας, ὁ Ἀλέξης Καλόγερος, οἱ Κατσιογιανναῖοι (Χρῆστος καὶ Ἀπόστολος), ὁ Χρῆστος Γρίβας, καὶ ὁ Σαμουὴλ, «ὁ γνωστὸς πολέμαρχος, ὁ θεόπνευστος προφήτης, ὁ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς πυρίκαυστος γενόμενος, ὁ διὰ τῆς θυσίας αὐτοῦ ἀπαθανάτισας τὸ Κούγκι», ὁ ὁποῖος «ἐρχεται τελευταῖος ἐν τῇ ὁπτασίᾳ τοῦ Διάκου συνοδευόμενος ὑπὸ τῶν πέντε συνεταίρων αὐτοῦ, καὶ τῆς χορείας τῶν νηπίων, ἅτινα καθήγιασαν διὰ τοῦ ἀθώου αἵματός των τὸν βράχον τοῦ Ζαλόγγου...» (βλ. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, ὁ.π., σελ. 457).

22. Βλ., λ.χ., Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Β' *Ποιήματα καὶ Πεζὰ*, σελ. 330: «...Τὸ κατ' ἐμὲ θέλω προσπαθῆναι, ὅσον αἱ δυνάμεις μοι τὸ ἐπιτρέπουσιν, εἴτε εἰσερχόμενος εἰς τὴν καλὴν τοῦ ποιήματος, εἴτε διατρέχων τὰ ὄρη καὶ τὰ θαλάσσας, εἴτε παρενυσκόμμενος ὅπου-δήποτε ἢ χαρὰ ἢ ὁ πόνος ἐκβιάζει τὴν ἐκδήλωσιν τῶν αἰσθημάτων, νὰ σιλλέγω καὶ βαθμυδὸν νὰ διασφῶζω τὰ πολὺτιμα κειμήλια τῆς δημοτικῆς γλώσσας, πεποισθὼς ὅτι ἐν αὐτῇ λαμβάνει ἀρθρὸς ὅλη εἰς γλωσσολογικὰς μελέτας, καὶ αὐτὸς ὁ ἀπόρητος σύνδεσμος ὁ δεικνύων τὴν γνησιότητα τῆς καταγωγῆς, ὁ μαρτυρῶν ὅτι ὁ πέλεως τῆς ξενοκρατίας οὐδέποτε ἐπέτυχεν νὰ καταστρέφῃ τὴν ἐνότητα τῆς ἡμετέρας φυλῆς, θαυμασιῶς διασωθείσης τῇ παντοδυνάμῳ συνάρσει τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν πίστεως ἐν τῷ ἀπεράντῳ χαρτοφυλακίῳ τῶν ἐθνικῶν παραδόσεων». Περισσότερα γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. στὴ μελέτη τοῦ Ἀγαπητοῦ Γ. Τσopanάκη, «Ὁ Δημοτικισμὸς καὶ ἡ γλῶσσα τοῦ Βαλαωρίτη», *Νέα Ἑστία*, ὅπου καὶ στὴ σελ. 2, σελ. 475-487.

παθημάτων και τῶν μαρτυριῶν τοῦ ἔθνους, ἡ διηγετικὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ πρὸς τὸν ξενισμὸν πάλι, γράφει στὰ Προλεγόμενα τῆς *Κυρὰ Φροσύνης*²³. Μάλιστα ἡ ποιητικὴ τοῦ εὐαισθησία τοῦ ἐπιτρέπει — γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ καὶ τὸ σύγχρονο γεγονός — νὰ μυθο-ποιήσῃ γεγονότα τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος, χρησιμο-ποιώντας δηλαδὴ μιὰ μέθοδο ἤδη γνωστὴ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου: ... Ἡ σελλὶς αὕτη τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας, ἡ περιλαμβάνουσα τετρακοσίων ἐτῶν παθήματα καὶ ἐλπίδας, σύγκειται ἐκ μιᾶς μόνης περιόδου βουστροφηδὸν γεγραμμένης, ἐν ᾗ ἡ ἔννοια ἀρχεῖται ἀπὸ τοῦ τέλους πάσης γραμμῆς, ἀναπτύσσεται βαίνουσα πρὸς τὴν ἀρχὴν καὶ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς χωρεῖ πάλιν πρὸς τὸ τέλος. Ἐπομένως κατ' ἐμὲ εἶναι πάντῃ ἀδιάφορον πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς νέας Ἑλληνικῆς ποιήσεως, ἂν τὸ θέμα αὐτῆς ἀνάγεται χρονολογικῶς εἰς τὴν δεκάτην ἔκτῃν ἢ δεκάτῃν ἐνάτῃν ἑκατονταετηρίδα, ἀρκεῖ μόνον ὁ χαρακτὴρ αὐτοῦ νὰ εἶναι τοιοῦτος, ὥστε νὰ δύναται νὰ περιληφθῇ εἰς τὴν ἡρωϊκὴν ἡμῶν ἐποχὴν, σημειῶναι στὸ ἴδιο κείμενο²⁴. Βέβαια, σὲ αὐτὴν τὴν προσπάθεια ἐνεδρεῖναι πάντα ἡ ἀνησυχία τοῦ δημιουργοῦ γιὰ τὸ ποιητικὸ ἀποτέλεσμα, καθόσον μάλιστα αἰσθάνεται ὅτι ταυτόχρονα καὶ ἀδιαίρετα μὲ τὸ ποιητικὸ ἐπιτελεῖ καὶ ἐθνικὸ ἔργο, ἀφοῦ ταυτίζει τὸ χρέος πρὸς τὴν ποίησιν μὲ τὸ χρέος πρὸς τὴν πατρίδα. Ὅπως παρατηρεῖ στὰ Προλεγόμενα στὴν *Κυρὰ Φροσύνη*: Λείπεται δὲ εἰς τὴν ποίησιν νὰ δείξῃ τὴν νίκην τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Ὀρθοδοξίας κατὰ τοῦ ἐξολοθρευτικοῦ στοιχείου τῆς κατακτῆσεως. Πρὸς ἔργον τοιοῦτο δυσχερές ἦσαν ἀνεπαρκεῖς αἱ δυνάμεις μου. Ἡ μόνῃ ἐλπίς ὅτι πραγματευόμενος τὸ θέμα τοῦτο ἡδυνάμην νὰ ἰχνογραφήσω ποίημα ἀληθῶς Ἑλληνικόν, ἀνεξάρτητον τοῦ νέου ρομαντισμοῦ καὶ ἐποφελὲς ἅμα καθ' ὅσον διεφώτιζεν ἐποχὴν, μεθ' ἧς συνάπτεται ἡ πρώτη σελλὶς τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἱστορίας, ἡ ἐλπίς αὕτη με ἐνεθάρρυνε μέχρι τέλους²⁵. Καὶ προσθέτει στὰ Προλεγόμενα στὸν Ἀθανάσιον Διάκονο: Ἡ ἰδέα αὕτη μ' ἐβασάνιζεν ἀσχολούμενον περὶ τὸν καταρτισμὸν τοῦ ἡμετέρου ἐθνικοῦ μαρτυρολογίου. Σήμερον δὲ ὅτε παρίσταμαι ἵνα καταθέσω ἐπὶ τῆς γῆς, ἥτις ἔπιε τὸ αἷμα τοῦ ἀειμνήστου θύματος [sc. τοῦ Ἀθ. Διάκου], τὸ εὐτελὲς θυμίαμά μου, σήμερον τρέμω μὴ ἀναδειχθῶ ἀνάξιος καὶ μὴ ὑπὸ τὸ μέγεθος τηλικούτου ἐπιχειρήματος ἀποκαλυφθῇ πᾶσα ἡ μικρότης καὶ ἡ ἀδυναμία μου²⁶.

Στὸ ἐρώτημα ἂν ὁ Βαλαωρίτης ἐπιτυγχάνει νὰ μυθοποιήσῃ τὴν ἱστορίαν καὶ νὰ δημιουργήσῃ ποιητικὸν λόγο ἀντάξιον τῶν ἡρώων ποὺ ἐξυμνεῖ καὶ τῶν προσδοκῶν του, ἡ κριτικὴ ἔδωσε ἀπαντήσεις ποὺ εἶναι ὡς ἕναν βαθμὸ ἀναπό-

23. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Β' *Ποιήματα καὶ Πεζά*, σελ. 299.

24. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Β' *Ποιήματα καὶ Πεζά*, σελ. 300.

25. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Β' *Ποιήματα καὶ Πεζά*, σελ. 306.

26. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Β' *Ποιήματα καὶ Πεζά*, σελ. 310.

φευκτο να συνδυάζουν τις προτεραιότητες των υποκειμενικών αξιών και ενδιαφερόντων κάθε εκπροσώπου της με τα αντικειμενικότερα δεδομένα που καθοδηγούν τη μελέτη της λογοτεχνίας. Ἀνάλογη, επομένως, είναι και η κλιμάκωση των ἐρμηνευτικών και ἀξιολογικών κρίσεων, που ὀ ρ ι σ μ έ ν α δείγματα τους θα δοῦμε παρακάτω.

Ὁ Κωστής Παλαμᾶς, προπαντός με τις δύο βασικές ὀμιλίες τοῦ 1914 (8 και 13 Ἰανουαρίου, στὸν «Ἐκπαιδευτικὸ Ὀμιλο» καὶ στὸ «Λύκειο τῶν Ἑλληνίδων» ἀντίστοιχα) καὶ με ὀρισμένα προγενέστερα καὶ μεταγενέστερα ἄρθρα καὶ γράμματα του —κείμενα ποὺ συγκρότησαν τὸ βιβλίο του Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, 1824-1924 (1924)²⁷—, κινήθηκε στὸ ἐπίπεδο τῆς προσεκτικῆς σπουδῆς καὶ τῆς νηφάλιας κατάφασης. Ἡ μακροχρόνια ἀναστροφή του με τὸ ἀντικείμενο καὶ οἱ διακυμάνσεις τῆς κριτικῆς του ἀντιδράσης κατέληξαν σὲ μιὰν ἐποπτεία τῶν βασικῶν γνωρισμάτων ποὺ συνθέτουν τὴν ἰδιαιτερότητα τοῦ ὁμοτέχνου του. Ἡ κυριότερη ἴσως συμβολὴ τῆς παλαμικῆς κριτικῆς τοῦ Βαλαωρίτη εἶναι ἡ ἀποφυγὴ τῆς κοινοτοπίας καὶ γενικὰ τῆς συμβατικῆς σκέψης, ἀρετὴ ποὺ ἐκδηλώνεται τόσο με τὴν ἐπισήμανση διαστάσεων τοῦ θύλου θέματος ποὺ ἐλάνθαναν ὅσο καὶ με τὴν ἀναθεωρητικὴ ἐκτίμηση φανερῶν στοιχείων ποὺ εἶχαν ἀντιμετωπισθεῖ (ἡ καὶ ἐξακολούθησαν ἀργότερα νὰ ἀντιμετωπίζονται) ἐξωτερικὰ καὶ περιγραφικὰ, με τὰ πενιχρὰ ἀποτελέσματα ποὺ φέρνει τὸ ὑποτιθέμενο αὐτονόητο. Ὁ οὐσιαστικὸς προσδιορισμὸς τῆς ποιητικότητας τοῦ Βαλαωρίτη, με ἀφετηρία τις εἰδολογικὲς διακρίσεις καὶ με κατὰλληλξ τῇ βαθύτερῃ θεώρησιν, ἡ ἱεράρχηση τῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ ποιητῆ καὶ ἡ συγκριτικὴ ἐκτίμηση τῆς λειτουργίας τῶν ἀντίστοιχων στοιχείων μέσα στὸ ἔργο του, ἡ ὑπόδειξη τοῦ τρόπου με τὸν ὁποῖο συγχωνεύεται ἡ πολιτικὴ συνείδηση καὶ ἡ ἐξωτερικὴ δράση με τὴν ποιητικὴ συνείδηση καὶ τὴν ἐσωτερικὴ δημιουργία καί, ἀκόμη, ἡ εὐστοχὴ ἀνάλυση τῶν εἰδικῶν μέσων ποὺ ἐπιτρέπουν τὴν ὑλοποίηση τοῦ γενικοῦ ὁράματος — ἀντιπροσωπεύουν τὴν πλούσια συγκομιδὴ στὴν ὁποία καταλήγει ἡ γόνιμη ἀναζήτησιν ποὺ πραγματοποιήσῃ ὁ Παλαμᾶς. Ἀναμφισβήτητα, γιὰ τὸν ἱστορικὸ τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας καὶ κριτικῆς ὁ παλαμικὸς Βαλαωρίτης εἶναι μίᾳ ἀπὸ τις λιγότερο ἀμήχανες καὶ προβληματικὲς συνθέσεις ποὺ ἔχει προκαλέσει τὸ συγκεκριμένο ἀντικείμενο.

27. Κωστὴ Παλαμᾶ, Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης (1824-1924). Ἄρθρα, Γράμματα, Ὀμιλίες, Ἐκδοτικὸς Οἶκος «Ἐλευθερουδάκης», ἐν Ἀθήναις 1924 (=Κωστὴ Παλαμᾶ, Ἄπαντα, τόμ. 8, Γκοβρόσης, [Ἀθήνα 1966], σελ. 163-275, ὅπου γίνονται καὶ οἱ παραπομπές. Ὁ ἐπιμελητὴς τῶν Ἀπάντων τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ Γ. Κ. Κασιμπάλης προσέθεσε στὸ σῶμα τοῦ βιβλίου τὰ κείμενα τοῦ Παλαμᾶ: «Ἀπὸ τὸ προσκύνημα τοῦ Βαλαωρίτη», ἐφ. Ἐλεύθερος Λόγος (15.6.1925), «Γιὰ τὸ Βαλαωρίτη πάλιν», ἐφ. Ἐλεύθερον Βῆμα (21.11.1926), καὶ «Ὁ Βαλαωρίτης πάλιν», Νέα Ἑστία, τόμ. 19 (1936), σελ. 319-322).

Κάπου παρατηρήθηκε πώς ἡ δόξα ἐνὸς ποιητῆ συχνὰ πικρὰ περὶ τρία στάδια. Τὸ πρῶτο: παθητικὸς θαυμασμός, ἡ λατρεία. Τὸ δεύτερο: παραμέρισμα τοῦ ποιητῆ, κάτι σὰν καταφρόνηση. Τὸ τρίτο: Ἡ δικαιοσύνη. Ὁ ποιητής, ξαναγορῖζει θριαμβευτής. Ξαναθαυμάζεται. Μὰ ὁ θαυμασμός τότε μέσα στὸ ἐργαστήρι τῆς κριτικῆς μετρημένος, ἐνεργός. Ὅ,τι γενικὰ ὑποστηρίχθηκε, τὸ βρίσκω μέσα μου, σὰν ἐξετάζω τοὺς σταθμοὺς πὺν πέρασε ἡ γνωριμιά μου μὲ τὸ Βαλαωρίτη²⁸.

(.....)

Ὁ Βαλαωρίτης δὲν εἶναι λυρικός. Δὲ βρίσκεται στοὺς στίχους τον σχεδὸν καμιά προσωπικὴ ἐξομολόγηση, κανένα σημάδι ἀτομικῆς ξεχωριστῆς ζωῆς, τίποτε, πὺν —καὶ χωρὶς καμιά ἐξομολόγηση— νὰ μᾶς δώση νὰ καταλάβουμε πὺν πέρασε βαθιὰ κρίσιμες στιγμὲς ἀπὸ μελαγχολία, πλήξη, χαρὰ, πόνο, ἔκσταση. Τὸ τραγούδι τον δὲ μοιάζει μῆτε μὲ μονόλογο ἀνθρώπου πὺν δὲ φροντίζει ἂν τὸν ἀκοῦν ἢ ἂν μόνος τον βρίσκεται, οὔτε μὲ παραλήρημα μουσικό. Δὲ γέρνει γιὰ νὰ μετρήση τοὺς χτύπους τῆς καρδιάς του· δὲν ὑφώνει μάτια πρὸς τὰ αἰῶνια κοσμικὰ προβλήματα. Δὲν ἔχει ἀπὸ τῆ λυρικῆ τὴν ὁμορφιά μῆτε τὸ ψιθυριστὰ καὶ μυστικὰ εἰπωμένο γοργὸ ξεσκέπασμα τῆς ψυχῆς ἐνὸς ἀνθρώπου, μῆτε τὸ διθυραμβικὸ μεθύσι πὺν χορεύει ἀκρότητα καὶ ἀλαλάζει καὶ πετὰ μὲ τὰ φτερά τοῦ ὕμνου καὶ στὰ πάντα χύνεται. Καὶ πολὺ περισσότερο δὲν κατακυλᾷ στὸ μηδενισμό τοῦ λυρικοῦ ποιητῆ πὺν βοθίζεται μέσα στὸ ὑποκείμενο, ὅσο πὺν χάνεται μέσα του. Τὸ ἀντικείμενο, καὶ ὠρισμένο, ὄχι τὸ ὑποκείμενο εἶναι ὁ κόσμος τοῦ Βαλαωρίτη²⁹.

(.....)

Ὁ Βαλαωρίτης σχεδὸν ποτὲ δὲ μᾶς λέει ἐ γ ὦ. Σὰν ποιητῆς κοινωνικός, πολιτικακός, πατριδολάτρης, πάντα σχεδὸν μιλᾷ μὲ τὸ ἐ μ ε ἷ ς. Στοχάζομαι πὺν μὲ χαρὰ μπορούσε νὰ τοὺς ἐπαναλάβῃ τοὺς στίχους τοῦ Οὐίτμαν, τοῦ μεγαλωτάτου ψάλτη τῆς ἀμερικανικῆς δημοκρατίας: «Δὲν περιορίζομαι στὸ τραγούδι τοῦ ἐγῶ. Προφέρω τὸ λόγο τοῦ νέου κόσμου, τὸ λόγο πὺν λέει: Ὁ λοὶ μα ζ ἰ!»³⁰.

(.....)

Βλέπει κανεὶς πὺν ὁ ποιητῆς δὲν εἶναι ξένος πρὸς τὴν ἐρωτικὴ συγκίνηση, μὰ πὺν τὸν ἔρωτα πάντα ὁ Βαλαωρίτης θὰ προτίμησε νὰ τὸν ζήσει πὺν πολὺ παρὰ νὰ τὸν τραγουδᾷ. Εἶναι κάποια διαφορὰ. Τὸ ἔργο τον ὅλο κίνηση

28. Κωστῆ Παλαμᾷ, "Ἀπαντα, β.π., σελ. 203.

29. Κωστῆ Παλαμᾷ, β.π., σελ. 231.

30. Κωστῆ Παλαμᾷ, β.π., σελ. 232.

μέσα στὸ σεισμὸ μιᾶς τρικυμισμένης ἐνέργειας μᾶς λέει πὼς ὁ ποιητὴς δὲν ἔχει καιρὸ νὰ χάνῃ σὲ παράπονα ποὺ λυγίζουν καὶ σὲ χάδιὰ ποὺ λιγώνουν. — «Ὅμως ἂν ἡ λυρική ἀγάπη εἶναι ξένη ἀπὸ τὴν ποίησιν τούτη, ἂν δὲν εἶναι σκοπὸς ἀνεξάρτητος, φανερώνεται μολταυτὰ ὑποταχτικὴ τῆς τέχνης τοῦ Βαλαωρίτη· πάντα κι αὐτὴ μέσο γιὰ νὰ ἐξαρθῇ ὁ ἐπικὸς χαρακτῆρας τῆς τέχνης αὐτῆς. Ὁ Βαλαωρίτης, ποιητὴς ἐπικός, εἶναι τόσο ρουφηγμένος ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ παράστασιν τῆς ιδέας του, ὥστε κι αὐτὰ τὰ σύντομα τραγούδια του, ποὺ μετροῦνται στὰ δάχτυλα, εἶναι κι αὐτὰ μικρὰ ἐπικά κομμάτια· δὲν εἶναι ἐξομολόγησες· εἶναι ἱστορίες· δὲν εἶναι ὕμνοι· εἶναι παραμύθια· δὲν εἶναι μονόλογοι· εἶναι διάλογοι· ὁ «Βράχος καὶ τὸ Κῶμα», τὸ «Σήμαντρο», ἡ «Κυρὰ Φανερωμένη», τὸ «Παράμερο λαγκάδου» μέσα στὸ «Φωτεινόν», τὸ «Ξερίζωμένο Δέντρο», ἡ «Ἀγράμπελη», τὸ «Ρόδο καὶ ἡ Δροσούλα»³¹.

(.....)

Τῇ ζωγραφίᾳ τοῦ ἐρωτικοῦ πάθους πρόπει νὰ τὴν ἀναζητήσουμε, πλατύτερα καὶ ἀνετώτερα ξετυλιγμένη, στὴν «Κυρὰ Φροσύνη» καὶ στὸ «Φωτεινόν». Στὸ πρῶτο ποίημα, ρομαντικά, βυρωνικά, καὶ κάπως ἀσυνήριστα καὶ ἄτεχνα, ὅμως ὁμορφα ἀπὸ τῆς νιότης τῇ δροσιᾷ καὶ τῇ φλόγᾳ, στὴ σατανικὴ ὁρμὴ τοῦ Ἀλήπασα³².

(.....)

Ὅπως διόλου ἀντίθετα, μὲ ὅ,τι κρύβει μέσα στὰ βαθιὰ μιᾶς κόρης παρθενικὸ καὶ εἰδυλλιακὸ, σὲ στίχους ὅμως καὶ γλωσσικά καὶ τεχνικά πολὺ προχωρημένους, ζωγραφίζεται ἡ ἀγάπη στὸ «Φωτεινόν», ἡ ἀγάπη τῆς Θωδούλας, ὅμως χωρὶς καμιά περιπέτεια, ὡς ἐκεῖ ποὺ φτάνει τὸ ποίημα, χωρὶς δραματικὴ σύγκρουση³³.

(.....)

Ὁ Θάνατος κινεῖ καὶ συγκινεῖ τὸ βαλαωριτικὸ τραγούδι περισσότερο ἀπὸ τὸν ἔρωτα. Μπορεῖ κανεὶς νὰ πῇ πὼς μέσα στὸν κόσμον ποὺ μᾶς φέρνει ὁ Βαλαωρίτης δὲ δουλεύουν «Ἔρως καὶ Χάρος» πάντοτε καθὼς τὸ θέλει ἄλλος ποιητὴς, ἀλλὰ ὁ Χάρος μονοκράτορας. Τοὺς ἥρωες καὶ τοὺς μάρτυρες τοῦ Γένους ὁ θάνατος τοὺς ἀγιάζει καὶ τοὺς ἀθανατίζει ἀπὸ τὰ κόκκαλα τῶν μνημάτων χτίζεται ἀγάλια ἀγάλια τὸ ἐθνικὸ οἰκοδόμημα. Τὰ ποιήματα τοῦ Βαλαωρίτη ὅλα εἶναι μνημόσυνα. Ὁ εὐλαβητικὸς ποιητὴς δὲ ρίχνει τρισάγια καὶ δὲ μνημονεύει λειτουργικά τοὺς κλέφτες μόνον καὶ τοὺς ἀρμα-

31. Κωστή Παλαμῆ, ὁ.π., σελ. 233.

32. Κωστή Παλαμῆ, ὁ.π., σελ. 234.

33. Κωστή Παλαμῆ, ὁ.π., σελ. 234-235.

τωλούς, μὰ καὶ τόσα πλάσματα κοιμισμένα, πρόωρ' ἀπ' τὸν ἀξύπνητον ὕπνο, πὺν τὰ λάτρεψε καὶ τὰ πόνησε, πατέρας, συγγενῆς, φίλος, συμπολίτης! Πάντα ὁ ποιητής, κοινωνικός· δὲν ξέρει τὴν ἀπομόνωση· θέλει ν' ἀνταμωθῇ, νὰ συνεργασθῇ, νὰ συντροφευθῇ, νὰ συγκλάψῃ³⁴.

(.....)

Ὁ θάνατος, μὲ τὸ κοσμικὸ μυστήριον πὺν τόνε ζώνει, εἶναι τὸ θέμα πὺν, ἐδλογώτερα, πλησιάζει τὸν ποιητὴ πρὸς τὴ θεωρίαν τῶν ὄλων. Ὁ Βαλαωρίτης κάθε ἄλλο παρὰ φιλόσοφος ποιητής. Ὅμως κάποτε, κι ἂς εἶναι σπάνια, τὸ μυστήριον τοῦ θανάτου μὴ φιλοσοφικὴ διάθεση τοῦ ξανοίγει· καὶ τότε ἡ ἀντίθεση μεταξὺ τῆς βοννίσιας, ἀπλῆς, εὐρωστῆς ἀρματωλικῆς μορφῆς τοῦ λόγου καὶ τῆς στοχαστικῆς οὐσίας τοῦ λόγου αὐτοῦ, προσθέτει κι αὐτὴ στὸ τραγοῦδι καὶ μᾶς θυμίζει πὺς τὰ σύνορα τῆς καρδιάς καὶ μόνῃς εἶναι χαρασμένα πλατύτερα παρ' ὅσο ὑποθέτουμε³⁵.

(.....)

Τοῦ Βαλαωρίτη ἡ ποίηση σὲ ὅ,τι ὥραϊο κρατεῖ μέσα της, ποτέ, σὲ ὅποια ἐποχὴ κι ἂν ἀκονιστῇ, δὲν τὴ χάνει τὴν ἐπενέργειάν της. Ὅσοι δὲν τοῦ βρίσκουν τίποτε, ἀπλούστατα, εἶναι ἀνίκανοι νὰ βρῶσιν οὐν. Ὅσοι μονάχα σταματοῦνε στὰ ψεγάδια του, θυμίζουν τοὺς ἐπαγγελματικὸς ἐκείνους φιλολογητὲς τῶν ὥραισιότητων πὺν κοιτάζουν ὅχι μὲ μάτια διψασμένα γιὰ ὁμορφίαν, ἀλλὰ μὲ γλῶσσες τροχισμένες γιὰ νὰ κακολογήσουν. Καὶ τότε βέβαια ἀπὸ κάτω θὰ πιαστοῦν. Καὶ τὰ ὁμορφα εἶναι σχετικὰ, καὶ τὴ χάρη τους δὲν τὴ μετροῦν διαβῆτες καὶ μικροσκοπία. Καὶ τ' ἀσύγκριτα ἔρχεται περίσταση καὶ συγκρίνονται. Καὶ εἶναι κανεὶς ποιητῆς ἢ πεζογράφος πὺν ἀξίζει, ὅχι γιὰτὶ δὲν πληρώνει τὸ φόρον τῆς ὑπεροχῆς του μὲ ἐλαττώματα, ἀλλὰ γιὰτὶ τὰ προτερήματά του εἶναι τόσα καί, ἀκόμη σημαντικώτερο, τέτοια, πὺν τοῦ ἀποσκεπάζουν ὅλα τ' ἄλλα. Καὶ ὁ Βαλαωρίτης, τέτοιος. Εἶναι τοῦ καιροῦ του ποιητῆς καὶ μαζί κάθε καιροῦ. Ὅσοι δὲν ὀρέγοντ' ἓνα καλλιτέχνη συγγραφέα, κυριώτατα ἓνα ποιητὴ, γιὰτὶ ἔπαφαν πὺς νὰ ἐνθουσιάζουν οἱ ιδέες του, δὲν εἶναι φωτισμένοι πιστοὶ τοῦ ποιητικοῦ ὥραϊου. Εἶναι κανεὶς ποιητῆς ἢ δὲν εἶναι³⁶.

Μέσα ἀπὸ μιά, σχεδὸν πλήρη κάποτε, ἀντιστροφή τῶν κριτηρίων, πὺν ἀπορρέει βέβαια ἀπὸ τὴ γενικότερα καὶ κρίσιμα διαφοροτικὴ βιοθεωρία καὶ ἀξιολογικὴ θεωρία τῆς ποίησης, ὁ Γιάννης Μ. Ἀποστολάκης θὰ συνεχίσει

34. Κωστῇ Παλαμᾷ, ὁ.π., σελ. 235.

35. Κωστῇ Παλαμᾷ, ὁ.π., σελ. 236.

36. Κωστῇ Παλαμᾷ, ὁ.π., σελ. 261.

μὲ τὴ μελέτῃ τοῦ Ἀριστοτέλους Βαλαωρίτης (1936)³⁷ τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς κριτικῆς τοῦ ἀσχολίας μὲ τὸ ὁποῖο ἐξηγεῖ τί δὲν εἶναι ποίηση κατὰ τὴν ἐκτίμησίν του. Γιὰ νὰ ἀντιπαρατεθεῖ τὸ ἀποτέλεσμα στὸν θετικὸ προσδιορισμὸ τοῦ ποιητικοῦ φαινομένου, ποὺ ἐπιχειρεῖται στὸ καταφατικὸ ἐπίπεδο τοῦ ἔργου του, μὲ βάση τὰ ἀντίστοιχα πρότυπα. "Εἴσαι, ὡς πρότυπο ποὺ θεωρεῖται κατὰ βάση ἀρνητικὸ, ὁ Βαλαωρίτης προσφέρεται στὸν δογματικὸ ἀλλὰ ἀναμφισβήτητα δξυτερὴ κριτικὸ καὶ ρωμαλέο θεωρητικὸ τῆς ποίησης, γιὰ τὴ διατύπωση μιᾶς σειρᾶς θέσεων ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο κείμενο καὶ ἀνάγονται σὲ σημαντικὲς γενικεύσεις. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν βαθμὸ τῆς σχέσης τους μὲ τὴν ἐφικτὴ ἀντικειμενικότητα στὴ μελέτῃ τῆς λογοτεχνίας, οἱ θέσεις τοῦ Ἀποστολάκη παραμένουν ἐνδιαφέρουσες, εἴτε γιατί δὲν παύουν νὰ διαφωτίζουν κάποιες πραγματικὲς ὀψεις τοῦ Βαλαωρίτη καὶ νὰ προσδιορίζουν πειστικὰ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ἀδυναμίες του εἴτε, καὶ κυρίως, γιατί εἶναι δημιουργικὲς κριτικὲς προτάσεις ποὺ λειτουργοῦν καὶ πέρα ἀπὸ τὰ δεσμευτικὰ ὅρια τοῦ θέματος. Σοβαρὰ ζητήματα τῆς ποιητικῆς πράξης, ὅπως τὰ ὀρίζει μὲ βάση τὸ δικό του σύστημα ἀξιών καὶ ἐρμηνευτικῶν ἐννοιῶν ὁ Ἀποστολάκης, θίγονται σὲ συνάρτηση μὲ τὸ ἔργο τοῦ Βαλαωρίτη. Ἡ ποιητικὴ τοῦ τελευταίου ἀξιολογεῖται ὡς ἐξωτερικὴ καὶ περιγραφικὴ, πρῶτα γιατί δὲν κατορθώνει μὲ αὐτὴν νὰ ἀναχθεῖ ἀπὸ τὰ πρόσωπα τῶν ἀγωνιστῶν ποὺ ἐμφανίζονται μέσα στὰ κείμενα του στὴ σύνθεση ἰδανικῶν *μ ο ρ φ ὤ ν*³⁸, ὅπως γίνεται ὅταν ὁ δημιουργὸς διαθέτει τὸ ψυχικὸ βάθος ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ συναγάγει τὸ συμβολικὸ νόημα τοῦ ιστορικοῦ προσώπου καὶ τῆς δράσης του. Γενικότερα, ἀπουσιάζει κατὰ τὸν Ἀποστολάκη ἡ δύναμις τῆς συνθετικῆς *σ ὕ λ λ η ψ η ς*³⁹ ποὺ μετουσιώνει αἰσθητικὰ ἓνα σύνολο πραγματικῶν γεγονότων καὶ λογικῶν σχέσεων. Ἀποδίδεται στὴ συνείδηση τοῦ ποιητῆ μία ἐξωστρέφεια, ποὺ τὸν ὀδηγεῖ στὴν ἐπιπόλαιη τάση τῆς ἀναπόκρισης στὴ νοοτροπία τοῦ μέσου καὶ οὐδέτερου ἀνθρώπου (ποὺ ἐν μέρει συμπίπτει μὲ τὸν «μέσο ἀναγνώστη») ⁴⁰ καὶ τὸν ἐμποδίζει νὰ ὑπακούσει στὰ αἰτήματα ποὺ ὑπαγορεύονται ἀπὸ τὴν ὑπέρτατα δημιουργικὴ μοναξιά καὶ ἐπιτρέπουν τὴν ἀνακάλυψη τοῦ *μ υ σ τ ι - κ ο ὕ κ έ ν τ ρ ο υ*⁴¹ τῆς ζωῆς. Γι' αὐτό, ἐξάλλου, παρατηρεῖται καὶ τὸ χαρακτηριστικὸ φαινόμενο νὰ ἀναφέρεται διαρκῶς ὁ Βαλαωρίτης στὶς δυνάμεις τῆς δημιουργίας («οἷστρος»), ἀλλὰ νὰ μὴν τεκμηριώνεται ἀπὸ τὴν πράξιν ἢ παρουσία τέτοιων δυνάμεων, γιατί λείπει ἡ οὐσιαστικὴ πνευματικὴ φύση τοῦ

37. Γιάννη Μ. Ἀποστολάκη, Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης. Αἰσθητικὴ μελέτη. Ἀθήνα 1936.

38. Βλ. Γιάννη Μ. Ἀποστολάκη, ὁ.π., κυρίως σελ. 32-46.

39. Βλ. Γιάννη Μ. Ἀποστολάκη, ὁ.π., κυρίως σελ. 46-50.

40. Βλ. Γιάννη Μ. Ἀποστολάκη, ὁ.π., κυρίως σελ. 62-80.

41. Βλ. Γιάννη Μ. Ἀποστολάκη, ὁ.π., σελ. 62.

τις παράγει⁴². Ἀναγνωρίζεται, ὥστόσο, ἓνα ἐλάχιστο γνησιότητας στὰ ἴδια τὰ βιώματα τοῦ ποιητῆ, πὺν εἶναι πραγματικὰ ἔστω καὶ ἂν παραμένουν σὲ μιὰ βαθμίδα κυρίως συναισθηματικὴ, καὶ δέχεται μομφή γιὰ συγκριτικὰ μεγαλύτερη ἀντιπνευματικότητα ἢ νεοελληνικὴ ποίηση τῆς παλαμικῆς καὶ τῆς μεσοπολεμικῆς περιόδου, γιὰτὶ τότε ἐπικρατεῖ πιά μιὰ αἰσθητικὴ ἀνοῦσια, ἡχηρὰ συνθηματολογικὴ καὶ κατὰ βάθος ἀδιάφορη γιὰ κάθε ὑψηλὴ ἀξία ζωῆς.

Τὸ θεμελιακὸ ἐλάττωμα τοῦ Βαλαωρίτη, πὺν γίνεται καὶ ἡ ὀριστικὴ καταδίκη τῆς ποιήσεώς του, εἶνε ἡ ἀπουσία τῆς Μορφῆς ἀπ' τὴν ψυχὴ του. Σ' ἄλλες μελέτες ἔχω μιλήσει ἀρκετὰ γιὰ τὸ σπονδαιότατο αἰσθητικὸ γεγονός τῆς Μορφῆς⁴³ καὶ δὲ θὰ ξαναγυρίσω σ' αὐτό· ἐδῶ μοῦ φτάνει νὰ βεβαιώσω τὴν ἑλλειψὴ τῆς καὶ νὰ δείξω τὰ κακὰ ἐπακόλουθα. Βέβαια ὁ Βαλαωρίτης πέρασε τὴ ζωὴ του μὲ τὴ σκέψη τῶν ἡρωϊκῶν ἀγωνιστῶν τῆς ἑλευθερίας καί, γιὰ νὰ εἰπῶ τὰ λόγια του, μὲ τὸν «καταρτισμὸ τοῦ ἐθνικοῦ μαρτυρολογίου»⁴⁴. Ἀληθινά· τὸ ἓνα «μνημόσυνο»⁴⁵ ἐρχότανε ὅστερ' ἀπὸ τ' ἄλλο, καθὼς ὀνόμαζε ὁ ἴδιος τὰ τραγοῦδια του γιὰ τοὺς ἀγωνιστές· μ' ὅλ' αὐτὰ ὅμως πονθενὰ δὲν καταλαβαίνει οἱ ἥρωες ἐκεῖνοι νὰ στάθηκαν ζωντανοί· κανένα σημάδι στὸ ἔργο πὺς ἡ ψυχὴ τοῦ ποιητῆ, σὲ στιγμὴ ὑπέρτατον πόθου, εἶδε μπροστά της ζωντανὰ πλάσματα τοὺς ἀγωνιστές. Εἶναι ἄλλο πρῶμα, καθὼς λέει καὶ ὁ Σολωμός, νὰ ἔῃς «σὲ κροφὸ μυστήριου, μὲ λογισμὸ καὶ μ' ὄνειρο», καὶ ἄλλο πρῶμα (νὰ ἔχουν τὰ μάτια σου τὴ χάρι⁴⁶ ν' ἀντικροῦν τὴ Μορφή· καὶ αὐτὴ τὴ χάρι⁴⁶ ὁ Βαλαωρίτης, χωρὶς ἄλλο, δὲν τὴν εἶχε — καλὰ-καλὰ ὁ Βαλαωρίτης, οὔτε εἴσοσε μὲ τὸν πόθο της. Ἄν μελετήσης μὲ προσοχὴ τὰ τραγοῦδια καὶ τοὺς προλόγους τους, νοιώθεις ἡ ψυχὴ τοῦ Βαλαωρίτη νὰ μὴν ἀναπαύτηκε ποτὲ στὴ συνολικὴ ὄψη τῶν ἀγωνιστῶν, στὸ εἶναι τους, παρὰ στὸ μερικὸ παρουσίασμά τους, στὴν ὑπεράνθρωπη λ.χ. ἐνέργειά τους γιὰ τὴν πατρίδα ἢ, καλύτερα, γιὰ τὴν πολιτικὴ ιδέα τῆς πατρίδας, πὺν φλόγιζε καὶ τὸν ἴδιο τὸ Βαλαωρίτη. Μ' ἓνα λόγο ὁ Βαλαωρίτης ἐνθουσιάστηκε μὲ τὴν ιδέα πὺν συμβόλιζε ἡ πράξις τοῦ ἀγωνιστῆ καὶ ὅχι μὲ τὴ Μορφὴ τοῦ ἀνθρώπου.

42. Βλ. Γιάννη Μ. Ἀποστολάκη, δ.π., κυρίως σελ. 76-80.

43. Βλ. π.χ. Γιάννη Μ. Ἀποστολάκη, *Ἡ ποίηση στὴ ζωὴ μας*, β' ἐκδοσις, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας» Ἰωάννου Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε. [Ἀθήνα 1958 ('1923)], κυρίως σελ. 56-60, 75-80 καὶ 240-270, τοῦ ἴδιου, *Τὰ τραγοῦδια μας*, Βιβλιοπωλεῖον Δημ. Παπαδήμα, [Ἀθήνα 1967 ('1934)], κυρίως σελ. 182-189, 210 (σημ. 1)-212, καὶ ἀργότερα τοῦ ἴδιου, *Τὸ κλέφτικο τραγοῦδι. (Τὸ πνεῦμα καὶ ἡ τέχνη του)*. Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας» Ἰωάννου Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε., ἐν Ἀθήναις 1950, κυρίως σελ. 96 καὶ 118-147. Καὶ passim σὲ ὅλα.

44. Βλ. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Β' Ποιήματα καὶ Πεζά*, σελ. 310.

45. Γενέευσις ἀπὸ τὰ *Μνημόσυνα* (1857).

46. Οἱ Ἑλεύθεροι Πολιορκημένοι, Σχέδιασμα Γ', 1, στίχ. 2-3.

Στὴν τραγικὴ τύχη τῆς «Κορὰ Φροσύνης» εἶδε λ.χ. ὁ Βαλαωρίτης τὴ θριαμβευτικὴ πάλη τοῦ Ἑλληνισμοῦ (Φροσύνη) μὲ τὸν ξένο κατακτητὴ (Ἀλῆ πασᾶς). Μὲ τὸν «Ἀθανάση» πάλι «Διάκω» γυρεύει ὁ Βαλαωρίτης νὰ δυναμώσῃ τὴν πίστιν μας στὴ Μεγάλῃ Ἰδέᾳ, πὺν τὴν ἐβλεπε ζωντανεμένη στὸν ἥρωα τῆς Ἀλαμάνας κτλ. Φυσικῶς πὰ ὅλα τὰ πρόσωπα στοὺς πόθους τους, στὶς πράξεις τους, τέλος στὸ εἶναι τους νὰ μὴν παρουσιάζουν τὸ σκοτεινὸ βάθος τοῦ ζωντανοῦ ἀνθρώπου, παρὰ νὰ εἶνε μονάχα ὁμαλὲς ἐπιφάνειες, ἀπ' ἄκρῃ σ' ἄκρῃ τὸ ἴδιο φωτισμένες μὲ τὸ κοῦο κι ἄτονο φῶς τῆς ιδέας πὺν παρασταίνουν. «Ὅλα τὰ πρόσωπα ἔχουν τὸ ἐσωτερικὸ τους καθαρισμένο, ξέρον καλὰ τὸ μάθημά τους καὶ τὸ λένε γλήγορα κι ἀπ' ὅξω· δὲν ἀπορεῖς ὅμως στὸ τέλος ἀφοῦ ξέρεις πὺς στὴ θέσῃ τῆς ἀνέτοιμης ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου βρίσκεται ἡ ἐτοιμὴ καὶ τελειωμένη ιδέα. Δοκιμές, βέβαια, δὲ λείπουν γιὰ ν' ἀνοιχτῇ σκοτεινὸ βάθος· ὅμως ὅλες, πάνω κάτω, τελειώνουν μ' ἀποτυχία»⁴⁷.

(.....)

Κάπως καλύτερα εἶνε στὸ «Φωτεινὸ». Ἐδῶ ἡ ἀνθρώπινη φύση, χαράζεται ζωηρότερα καὶ στερεώτερα. Βλέπε τὴν ἀπόφαση τοῦ Φωτεινοῦ ν' ἀρνηθῇ τὴν κλεφτορριὰ καὶ νὰ γίνῃ ξενογολάτης, καθὼς καὶ τὸ ψυχικὸ μούδιασμά του ἀπ' ἀγάπῃ στὸ παιδί του. Ἐτσι ὁ «Φωτεινός» δὲν εἶνε ἀπ' τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος αἰγυπτιακὸ ξόανο πατριωτικῷ ἡρωϊσμῷ, παρὰ ἔχει καὶ κάποιον παλμὸ ζωῆς.

Ἡ ἀδυναμία ὅμως τοῦ ποιητῆ ν' ἀνοίξῃ βάθος ἔκαμε τὸ μεγαλύτερο κακὸ στὴν ἀπόφασί του νὰ «καταρτίσῃ τὸ ἐθνικὸν μαρτυρολόγιον» ἦταν, μπορεῖ νὰ πῇ κανεῖς, ἡ καταστροφὴ τῆς. Ἡ ἡρωϊκὴ ζωὴ τῶν ἀγωνιστῶν ἄλλαξε σὲ θέαμα, πὺν γινότανε ἀνυπόφορο καὶ σιχαμένο, καθὼς ὁ ποιητής, σύμφωνα μὲ τὴν ιδέα του «ὅτι θεμέλιον τῆς νέας ἐλληνικῆς ποιήσεως πρέπει νὰ εἶναι ἡ π ι σ τ ῇ ἔ ξ ι σ τ ὀ ρ ῃ σ ι ς τῶν παθημάτων καὶ τῶν μαρτυριῶν τοῦ Ἑθνους, ἡ διηγετικὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ πρὸς τὸν ξενισμὸν πάλιν»⁴⁸, θὰ φρόντιζε νὰ μὴν παραλείψῃ τὰ βασανιστήρια τῶν ἀγωνιστῶν τῆς ἐλευθερίας. Λεπτομερεσιὰ ὅμως περιγραφὴ τῶν ἐξωτερικῶν βασάνων χωρὶς τὸ ἀνάλογο βάθος ψυχῆς ἀλλάζει τὸ μυστήριον τοῦ πόνου σὲ ἀδιάντροπο θέαμα γιὰ ἀφηνιασμένη πὰ αἴσθησιν⁴⁹.

(.....)

Ὅμως δὲν εἶνε μονάχα ἡ ἀπουσία τῆς Μορφῆς τὸ ἐλάττωμα τῆς ποιήσεως τοῦ Βαλαωρίτη· εἶνε κι ἄλλο, μὲ τὴν ἴδια θεμελιακὴ σημασία: ἡ ἐλλειψὴ ἀπὸ

47. Γιάννης Μ. Ἀποστολάκης, Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, σελ. 32-36.

48. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Β' Ποιήματα καὶ Πεζά, σελ. 299.

49. Γιάννης Μ. Ἀποστολάκης, ὁ.π., σελ. 37-38.

σύλληψη. "Έχει, βεβαία, τὸ κάθε τραγοῦδι ἀρχή, μέση καὶ τέλος, ἡ διηγίεται καὶ μαθαίνεις κάποιο περιστατικό, πραγματικό ἢ τῆς ἱστορίας, εἶνε δηλαδή τὸ κάθε τραγοῦδι λογικὸ ἢ πραγματικὸ σύνολο, μονάχα αἰσθητικὸ δὲν εἶνε, πὺν σημαίνει πὺς σύλληψη δὲν ὑπάρχει. "Όποιο τραγοῦδι κι ἂν πάρῃς, νομίζεις πὺς ἔχει μπροστά σου μαζεμένο ὅλικὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἢ ἐσωτερικοῦ κόσμου, ὡμὸ κι ἀδούλευτο, σὰ νὰ μὴ τὸ ἔκλεισε δάκαϊρο, γὰ μὰ στιγμὴ, ἡ ψυχὴ τοῦ ποιητῆ καὶ νὰ τὸ δούλεψε. "Έτσι κανένα μέρος τον δὲν ἔχει ἀσάλευτη θέση, δὲν τὸ ὀρίζει ἡ "Ανάγκη, γιὰτὶ λείπει ἡ ψυχικὴ βαθμολογία πὺν θὰ τὸ ἔδειχνε ἀπαραίτητο συστατικὸ συνόλου· τὸ κάθε τι, τέλος, φαίνεται τυχαῖο. Γιὰ κείνο, μ' ὅλη τὴν κατάχρηση τῆς φαντασίας, τὸ τραγοῦδι δὲν ξεφεύγει ἀπ' τὸ συνηθισμένο ρεαλισμὸ τῆς καθημερινῆς ζωῆς καὶ ὁμιλίας⁵⁰.

(.....)

Τὰ τεράστια καὶ θαυμάσια περιστατικά, πὺν ἱστορίζουν τὰ τραγοῦδια τοῦ Βαλαωρίτη, δὲ σημαίνουν τίποτε· ἡ Ζωὴ ἀλλάζει μονάχα μὲ τὸ πνεῦμα, καὶ τὸ ἔργο τοῦ Βαλαωρίτη δὲ δείχνει καμμιάν ἀναφορὰ σὲ διαφορετικὸ ἐγὼ ἀπὸ κείνο τὸ ἀόριστο καὶ τὸ συνηθισμένο πὺν ὀρίζει τὴν καθημερινὴ Ζωή· λείπει δηλαδή ἡ ἀδιάκοπη ἀναφορὰ τῶν περιστατικῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου σὲ κάτι βαθύτερο, πὺν ὁλοένα πηγαίνει ὁ ἄνθρωπος ζητῶντας το — στὸ μυστικὸ κέντρο τοῦ εἶναι του, πὺν ἀδιάκοπα ξεφεύγει καὶ πάει βαθύτερα, μ' ἓνα λόγο λείπει ὅ,τι σ' ἄλλο βιβλίον μου ὀνόμασα «συλλογὴ»⁵¹. "Ό γνῶριμος ὅμως αὐτὸς τύπος τῆς Ζωῆς, φυσικὰ δὲν παρουσιάζεται στὸ τραγοῦδι καθαρὸς, ὅμοιος δηλαδή κι ἀπαράλλαχτα μ' ὅ,τι ξέρει ὁ καθένας μας, παρὰ μὲ ἀλλαγὲς καὶ εἶνε, ἴσα-ἴσα, οἱ ἀλλαγὲς αὐτὲς πὺν κάμανε καὶ πῆρε ὁ Βαλαωρίτης ἀπ' τὸν κόσμον τὸν τίτλο τοῦ ποιητῆ. Ποιὲς λοιπὸν εἶνε αὐτὲς οἱ ἀλλαγὲς καὶ μὲ ποιὸν τρόπο γίνανε, θὰ ρωτήση κανεὶς τώρα; "Απόκριση δίνεται καθαρῶτα ἀπ' ὅλο τὸ ἔργο: μὲ τὴν ἀδιάκοπη παρουσία τοῦ Τρίτου. "Ό Βαλαωρίτης, εἴτε περιγράφει ἡρωϊκὺς θανάτους, εἴτε κλαίει τὴν κόρη του, εἴτε παρηγορίζει πικραμένους φίλους, ἔχει πάντα μπροστά του τὸν Τρίτο. Κι ἂν ὁ Τρίτος ἦτανε ὀρισμένο πρόσωπο, πὺν δενότανε μαζί του σφιχτὰ ὁ ποιητής, ἂν ἦτανε ἡ ψυχὴ τῆς ψυχῆς του, ἡ παρουσία τοῦ Τρίτου θὰ γινότανε ἀληθινὴ εἰδολογία· πραγματικὸ τέρμα, κάθε φορὰ, κι ὄχι ὑπεραισθητὸ καὶ ἀφηρημένο, θὰ κέντριζε τὴν ψυχὴ, καὶ στὸ ἀδιάκοπο συναπάντημα καὶ χωρισμὸ θὰ δοκίμαζε ὁ ἄνθρωπος τὸν παράδεισο καὶ τὴν κόλαση πραγματικὰ ἀπάνω ἐδῶ στῇ γῇ. "Αλλὰ ὁ Τρίτος τοῦ Βαλαωρίτη εἶνε, ἀόριστος, ἓνα ὅποιο ἄτομο, ὁ διαβάτης τοῦ δρόμου, ἡ γενικὴ ἔννοια τοῦ ἀτόμου. Φυσικὰ, ὁ Βαλαω-

50. Γιάννης Μ. "Αποστολάκης, ὅ.π., σελ. 46-47.

51. Βλ. Γιάννη Μ. "Αποστολάκη, "Η ποίηση στὴ ζωὴ μας, σελ. 22-80.

ρίτης, καθὼς βάζει δὴν γὰρ καὶ ἀφέντη τον τὸν Τρίτο, γίνεται πέρα καὶ πέρα ἐξωτερικός· δὲ στέκεται οὔτε στὴ συνθηθισμένη θέσῃ τοῦ μέτριον τύπον ἀνθρώπου, ἐπειδὴ αὐτὸς συμβαίνει κάποτε νὰ σταθεῖ καὶ μιὰ στιγμή στὴ ζωὴ του μόνος — ὁ Βαλαωρίτης δὲ στάθηκε, ὅπως δείχνει τὸ τραγούδι του, ποτὲ του μόνος⁵².

(.....)

Σὰν ἄνθρωπος, ποὺ εἶχε πάρει σοβαρὰ τὴν ποίησιν, ὁ Σολωμὸς μιὰ φορὰ μεταχειρίστηκε φράση ἀνάλογη μὲ τὸν «οἶστρο» — εἶναι τὸ «ξεχείλισμα ψυχῆς»⁵³, τὸ πρῶτο παράγγελμα ποὺ διαβάζουμε στὸ ἔργο τῆς νιότης του, στὸν «Ὑμνον»· δευτέρη φορὰ δὲν ἔρχεται νὰ μιλήσῃ γιὰ τέτοιο πρᾶμα· ἀντίθετα, ὅλα τὰ κατοπινὰ κριτικὰ παραγγέλματά του δείχνουν τὴν προσπάθεια τοῦ ποιητῆ νὰ ὑψωθῇ αὐτὸς ὁ ἴδιος σὲ φωτεινότερη ἀντίληψη γιὰ τὸ φαινόμενο τῆς Τέχνης. Τὸ παράδειγμα τοῦ Σολωμοῦ δείχνει καθαρά, νὰ ἔλειπε ἀπὸ τὸ Βαλαωρίτη ἡ ἐσωτερικὴ πνευματικὴ ζωὴ τοῦ γνήσιον ποιητῆ, ἀλλιώως δὲ θὰ μιλοῦσε ἀδιάκοπα ἀπ' τὰ νεῖατα του ὡς τὰ γεράματά του γιὰ «οἶστρο» καὶ γιὰ «ποιητικὸ ὄργασμ»⁵⁴ παρὰ θὰ γύρευε καὶ αὐτός, ὅπως καὶ κάθε γνήσιος ποιητής, νὰ φωτισθῇ γιὰ τὴ δουλειά του, γιὰ τὴν Τέχνη. Χωρὶς ὅμως πνευματικὴ ζωὴ, χωρὶς τὴν ἀδιάκοπη ἐ τ ο ι μ α σ ί α τ ῆ ς ψ υ χ ῆ ς, ὁ Θεὸς δὲ φανερώ-νεται, οὔτε στέλνει τὴ χάρη του στοὺς ἀνθρώπους· ἔτσι φέγγει κάθε ὑψηλὴ σημασία ἀπ' τὸν «οἶστρο», ποὺ καταντᾷ νὰ φανερώνη μονάχα ὄρεξι, γούστο, κέφι· ἀπ' ἐδῶ κανένας δρόμος σκέψης καὶ μελέτης δὲν ἀνοίγεται καί, φυσικά, ὁ Βαλαωρίτης δὲν ἤξερε, οὔτε εἶχε τίποτε ἄλλο νὰ πῇ⁵⁵.

(.....)

Ὅσотно κάποια ἐνέργεια ψυχῆς ἔχει κάθε ἄνθρωπος καὶ τοῦ Βαλαωρίτη ὁ πρωταρχικός πόθος ἦταν ὅχι ἡ ποίησιν παρὰ ἡ πρᾶξι, ἡ ἐντατικὴ δηλαδὴ καὶ ολοκληρωτικὴ πραγμάτωσις τῆς πολιτικῆς ιδέας τῆς Πατρίδας· ἡ ἔκφρασις, ἡ γλώσσα ἦταν μονάχα τὸ μέσο καὶ ὅχι ὁ σκοπός. Ἡ πλάγια αὐτὴ σχέση μὲ τὴ γλώσσα χαρακτηρίζει τελειωτικὰ τὸ Βαλαωρίτη γιὰ ῥήτορα. Ὅμως, καθὼς καὶ στὴν ἀρχὴ εἴπαμε, ῥητορεία ἀπὸ ῥητορεία ἔχει διαφορὰ καὶ κάποιοις ξεχωρισμὸς χρειάζεται. Ρήτορας λ.χ. εἶνε καὶ ὁ Κάλβος, ἀλλ' ἡ ῥητορικὴ του

52. Γιάννης Μ. Ἀποστολάκης, Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, σελ. 62-63.

53. Ἡ σολωμικὴ φράσις εἶναι ἀπὸ τῆς «Σημειώσεως τοῦ ποιητῆ» ποὺ ἐπιτάσσονται στὸ κείμενο τοῦ Ὑμνον εἰς τὴν Ἐλευθερίαν (βλ. Διονυσίου Σολωμοῦ, Ποιήματα καὶ Πεζά, Ἐπιμέλεια-Εἰσαγωγὴς Στυλιανὸς Ἀλεξίου, Στιγμὴ, Ἀθήνα 1994, σελ. 121).

54. Γιὰ τοὺς ὅρους, βλ. τῆς παραπομπῆς τοῦ Ἀποστολάκη, ὅ.π., σελ. 74-76 (καὶ σημ. 44). Καί, ἀντίστοιχα, Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Α' Βίος, Ἐπιστολὲς καὶ Πολιτικὰ Κείμενα, σελ. 145 (ὄργασμός), 103, 141 καὶ 232 (οἶστρος).

55. Γιάννης Μ. Ἀποστολάκης, ὅ.π., σελ. 76-78.

εἶνε ἀνώφελη ἐπίδειξη στείρας ἀρχαιομάθειας καὶ κούφιας δεξιότηχίας στὰ σχήματα τοῦ συντακτικοῦ καὶ τῆς λογικῆς, γνωμένη μὲν προστὰ σὲ κανένα θεατὴ, ἐπεὶ ποίος ζωντανὸς ἄνθρωπος θὰ θελήσῃ καὶ μιὰ στιγμή νὰ φύγῃ ἀπ' τὸν καθαρὸ ἀέρα τῆς ζωῆς καὶ νὰ κλειστῇ μαζὶ μὲ τὸν Κάλβο στὸ γραφεῖο του γιὰ ν' ἀνασάνῃ τὸ μouxλιασμένο ἀγέρα κιτριτισμένων βιβλίων; Διαβάξεις ὅμως τὸ Βαλαωρίτη καὶ καταλαβαίνεις νὰ βροῖκεσαι στὸ ὑπαιθροῦ ἀκοὺς ἄνθρωπο ζωντανὸ νὰ μιλάῃ σὲ ζωντανούς ἀνθρώπους καὶ νὰ τοὺς συνεπαίρῃ κιόλας· καὶ ὁ λόγος ὄχι μονάχα γιὰτὶ ὁ Βαλαωρίτης μιλοῦσε γιὰ ζητήματα ποὺ ξέεραν καὶ οἱ ἀκροατὲς του καὶ τὰ νοιάζονταν κ' ἐκεῖνοι, παρὰ γιὰτὶ ἦτανε σὲ θέση νὰ πλάσῃ τὸν ἀνώνυμο καὶ ἄμορφο ἀκροατὴ, ἀδιάφορο ἂν ἔτσι γίνεται κ' ἡ ἐπίσημη ἀρχὴ τοῦ ξεπεσμοῦ τοῦ ἀνθρώπου στὴ μάζα. Ὁμως, ὅσο ἀδειασμένος ἀπὸ ψυχικὸ περιεχόμενο καὶ ἂν ἦτανε, ὅσο καὶ ἂν ἡ ὑπαρξὴ του γινότανε σχηματική, ὁ σταθερὸς σύντροφος τῆς ψυχῆς τοῦ Βαλαωρίτη, ὁ κάποιος, ὁ διαβάτης, ἔμενε πάντα ζωντανὸ πλάσμα, καὶ αὐτός, στὸ τέλος, διαλάλησε τὸν ποιητὴ⁵⁶.

(.....)

Ὁ χυδαῖσμός, τὸ θέαμα, ὁ ναρκισσισμός, ἡ βεβήλωση, ἡ ἐξήγηση, ὁ ἀφρὸς περνοῦν ἀκόμα περισσότερο στὴν ἐποχὴ μας γιὰ ποίηση ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ Βαλαωρίτη — ἀπόδειξε πὼς ὁ ἄνθρωπος ἄδειασε ἀκόμα περισσότερο ἀπ' τὸ ψυχικὸ περιεχόμενο του στὴν ἐποχὴ μας· τὸ ἐ σ' ὁ, ὁ πόθος καὶ ὁ σύντροφος τοῦ ἐ γ' ὡ τοῦ ποιητῆ, ὄχι μονάχα δὲ δυνάμωσε παρὰ ἔξεπσε ἀκόμα παρακάτω ἀπ' τὸν Τρίτο, ἀπ' τὸν διαβάτη, ἀπ' τὸ ἐσὸ δηλαδὴ τοῦ Βαλαωρίτη, καθὼς μπορεῖς νὰ τὸ δῆς — γιὰ νὰ φέρω παραδείγμα — πολὺ καλὰ στὸ ἔργο τοῦ γενάρχου τῶν ποιητῶν μας, τοῦ Παλαμᾶ. Θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ σταθῇ τὸ τραγούδι τοῦ Παλαμᾶ ἂν δὲν εἶχαν χαλαρωθῇ οἱ φνσικοὶ κ' οἱ πνευματικοὶ δεσμοὶ ἀνάμεσό μας, ποῦ, βέβαια, δὲ διορθώνονται μὲ νευρικοὺς σφασμούς τῆς στιγμῆς (πνευματικὲς συντροφίες, ξελιγώματα γιὰ ἔργα καὶ γι' ἀνθρώπους, σχεδιασμένη ἀπόφαση σεβασμοῦ κτλ.), ἂν, τέλος, τὸ ἐ σ' ὡ τοῦ ποιητῆ δὲν εἶχε ξεπέσει στὸν ἀναγνώστη τῆς ἐφημερίδας μὲ τὸ ἄδιο ἐσωτερικὸ του; Ἔτσι, ἐνὼ συγκίνηση, ἔστω καὶ τοῦ κάποιου, τοῦ διαβάτη, ὅμως πραγματική, ὄριζε τὸ Βαλαωρίτη ποιητὴ, στὸν καιρὸ μας ὄρισε καὶ ὀρίζει ποιητὲς ἢ διάθεση τοῦ ἀνῆσκιωτον καὶ ἄνυχον ἀναγνώστη τῆς ἐφημερίδας — ἡ ἀδιαφορία⁵⁷.

Ἡ περίπτωσις τῆς ὁμιλίας τοῦ Ἀγγελου Σικελιανοῦ («Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης»· Ἡρώδειο, Αὐγούστος τοῦ 1944)⁵⁸ εἶναι ἐνδιαφέρουσα. Γίνεται

56. Γιάννης Μ. Ἀποστολάκης, ὁ.π., σελ. 81-82.

57. Γιάννης Μ. Ἀποστολάκης, ὁ.π., σελ. 82-83.

58. Βλ. Νέα Ἑστία, τόμ. 36 (1944), σελ. 726-734, καὶ αὐτόθι, ὅπου καὶ στὴ σημ. 2, σελ. 159-168 (=Ἀγγελου Σικελιανοῦ, Περὶ Λόγος, Δ' (1940-1944) [=Ἀπαντα,

γρήγορα φανερό ὅτι συνωθοῦνται μέσα στὴ συνείδηση τοῦ νεώτερου Λευκαδίτη ποιητῆ γενικὲς ἀξίες, πνευματικὲς τάσεις, βιωματικοὶ συντελεστὲς καὶ συγκεκριμένα ποιητικὰ κριτήρια, ποὺ ἡ ἐναρμόνισή τους δὲν εἶναι πάντοτε εὐκόλη. Τὸ «ῥυαίμον» καὶ τὸ «ῥυόττεχνον» εὐνοοῦν τὴν κατάφαση, ποὺ ἀντλεῖ τὴ δύναμή της κυρίως ἀπὸ συναισθηματικὲς διεργασίες, ἀλλὰ καὶ τὴ διαφαινόμενη διαφοροποίηση σὲ ὁρισμένα κρισιμότερα ζητήματα ποιητικῆς. Ἡ ἐθνικὴ συγκυρία τῶν παραμονῶν τῆς ἀπελευθέρωσης καὶ οἱ ἐνθουσιαστικὲς ροπὲς ποὺ γεννᾷ ὁ γόνιμος πατριωτισμὸς ὠθοῦν κατ' ἀρχὴν ἀνεξέλεγκτα πρὸς τὸν θερμὸ ἐγκωμιστικὸ λόγο, γιὰ ἓνα ἀντικείμενο ποὺ κατ' ἐξοχὴν ἐνθαρρύνει τὴ συγκίνηση αὐτῆς τῆς τάξης, ἀλλὰ καὶ συναντῶνται μὲ τὴν καθαυτὸ ποιητικὴ συνείδηση τοῦ Σικελιανοῦ, ποὺ τὸν ὑποχρεώνει νὰ ἀναζητήσῃ τὰ σημεῖα τῆς ὀργανικῆς σύνδεσης τοῦ ἐθνικοῦ καὶ κοινωνικοῦ ὁράματος μὲ τὴν καλλιτεχνικὴ πράξη. Ἀνάλογα, ὁ θαυμασμὸς γιὰ τὸν ἄνθρωπο Βαλαωρίτη ἀναζητεῖ τὶς διαβάσεις ποὺ θὰ τοῦ ἐπιτρέψουν νὰ ἀναχθεῖ πειστικὰ στὴν ἔξαρση τοῦ Βαλαωρίτη ποιητῆ. Καὶ ὁ συγκεκριμενικὸς λόγος δὲν ἀδιαφορεῖ γιὰ τὶς εὐκαιρίες ποὺ τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ ἐνισχυθεῖ μὲ τὴ συγκεκριμένη τεκμηρίωση. Μέσα ἀπὸ τὶς ἀλλεπάλληλες αὐτὲς συγχωνεύσεις καὶ τὶς ἀναπόφευκτες ἀνισότητες, ὁ Σικελιανὸς φθάνει σὲ ἓνα σημεῖο ὅπου παλαιὰ καὶ σύγχρονα ἐθνικὰ γεγονότα τὸν βοήθουν νὰ κατανόησιν σὲ ἀξιοσημεῖωτο βαθμὸ πῶς λειτουργεῖ ἡ ἱστορία στὴ συνείδηση τοῦ Βαλαωρίτη, ἐνῶ ὁ αἰσθητικὸς μυστικισμὸς του διαμορφώνει κάποια κριτήρια ὠριμότερα ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ αὐτάρεσκου αἰσθητισμοῦ. Ἀνεξάρτητα πᾶς ἀπὸ τὰ ἐν μέρει ἐτερόκλητα κίνητρα καὶ παρὰ τὴ χρῆση ἐνὸς πληθωρικοῦ καὶ ἄνισης μεταφορικῆς εὐστοχίας λόγου, τὸ ἐξαγόμενο ἔχει νὰ προσφέρει μιὰ περιεκτικὴ πρόταση. Ἡ μεταφυσικὴ ροπὴ συνδυάζεται μὲ τὰ πραγματικὰ ἐρείσματα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποκτᾷ ἡ κριτικὴ σκέψη τοῦ Σικελιανοῦ μιὰ δημιουργικὴ ἱστορικότητα.

Πολλοὶ ἀπ' τοὺς ψευδαρισταρχίζοντες αἰσθητικούς τῶν ἡμερῶν μας — ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τῆς «φυγῆς», κατὰ τὸν ὅρο τοῦ συρμοῦ—, ὅταν τοὺς ἀνάγγεila πῶς, ὑπακούοντας στὴ βαθιὰ τιμητικὴ γιὰ μένα πρόσκληση τῶν Ἑπτανήσιων, θὰ μιλοῦσα γιὰ τὸ Βαλαωρίτη —Ποιητὴ κ' ἐκπρόσωπο τῆς Ἑνώσεως—, ἀνασηκώνοντας αὐτοὶ τὰ μάτια, ὡς ἀπὸ κάποιο ἀναιμικὸ βιβλίον ποὺ τὸ διάβαζαν τὴν ὥρα ἐκεῖνη, μὲ ρωτήσανε: «Γιατί γιὰ τοῦτον κι ὄχι γι' ἄλλον;»⁵⁹.

(.....)

Κάτι λοιπὸν παρόμοιο (...) ἀναμφισβήτητα συμβαίνει καὶ στὶς περιοχὲς

XIV), Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης, Ἱακρός, [Ἀθήνα 1983], σελ. 148-164, ὅπου γίνονται καὶ οἱ παραπομπές).

59. Ἀγγελου Σικελιανοῦ, ὁ.π., σελ. 148.

τοῦ πνεύματος. Ἡ αἰσθητικὴ αὐτονομία, πὺν τὴν ἀξιῶντε ἀνεδαφικὰ παντοῦ καὶ πάντα, ἔχει καὶ τούτῃ τὰ ὄριά της, κ' ἔρχεται ὥρα πὺν ἐκφυλίζεται σὲ τρόπους καὶ τεχνάσματα πὺν δὲ μποροῦν στὸ τέλος νὰ χορτάσουνε τὴν πείνα καὶ τὴ δίψα τῆς ψυχῆς, καὶ γιὰ τὸ λόγο τοῦτο ἀπλώνουν, σ' ὅσους διατηροῦνε ἀκόμα ἀκέραιο τὸ αἶσθημα τῆς ζωῆς, μιὰ σιωπηλὴν ἀνία, καί, σ' ὅσους εἶναι περισσότερο συνειδητοὶ καὶ ὑπεύθυνοι, μιὰ μόχια τύψη. Τότε, στοὺς καλύτερους αὐτοὺς δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν ἀνία καὶ ἀπὸ τὴν τύψη αὐτὴ μιὰ ὥθηση στὴν ἀναζήτηση μιᾶς πύθ βαθιᾶς ἐδαφικῆς πραγματικότητος, πὺν νὰ μπορεῖ νὰ τοὺς δεσμεύει ὁλόκληρους, πολὺ πύθ κάτω καὶ πύθ πάνω ἀπ' τὴν ψευδαισθητικὴ ἀνεδαφικὴ εὐαρέσθησι τῆς Τέχνης καὶ τῆς Ζωῆς. Ἀπομακρύνονται ἀπ' τὰ θερμοκήπια. Ἀποζητοῦν τὸ χῶμα, τὸ καθάριον χῶμα, ὥσπου βροῦνε ἴσως κάποιον τὸ βασανισμένον ἐκεῖνον ἔδαφος, ὅπου ὀργωμένο ἀπὸ μάχες παλαιές, ἀπὸ τὸ πέρασμα πολλῶν ἀντρῶν καὶ ἀλόγων, ποτισμένο ἀπὸ τὸ αἷμα ὀχτρῶν ἀντάμα καὶ ἀδελφῶν μας, εἶναι τὸ οὐσιαστικὸν ἐκεῖνον ἔδαφος ὅτε ἀναδίνεται καὶ τὸ πύθ ἄριστον στάρι καὶ ἡ πύθ ἄρτια, ἡ ἀδρότερη σὲ ρίζες καὶ καρπὸ, οὐσιαστικὴ πνευματικὴ ζωὴ ἐνὸς λαοῦ⁶⁰.

(.....)

Ὅλ' αὐτὰ τὰ ξέρονμε, λοιπόν, καὶ γιὰ τὸ Σολωμὸ καὶ γιὰ τὸν Κάλβο, ἀλλὰ πιστεύω πὺς γιὰ τὸ Βαλαωρίτη ἔχουμε ὅλοι ἀκόμα κάποια στάση ἀντιλεγόμενη, καὶ αὐτὸ γιὰτὶ ἡ μελέτῃ τῆς προσωπικότητός του, μιᾶς προσωπικότητος μὲς στὴν ὁποία ὁ ποιητὴς τοῦ Λόγου βρίσκεται σὲ ζύμωση διαρκῇ μὲ τὸν ποιητὴ τῆς Δράσης, χρειάζεται κάποια κριτήρια πύθ, γιὰ τὴν ἀοχὴ τουλάχιστον ἐτούτης τῆς μελέτης, βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὴν παραδεγμένη δικαιοδοσία μιᾶς στενᾶ αἰσθητικῆς καὶ λογοτεχνικῆς περιοχῆς. Κι αὐτὸ γιὰτὶ ὁ Βαλαωρίτης δὲν κοιτάζει ἀπ' ἔξω τὸ ἔδαφος τῆς ἐποχῆς του, εἶτε ἀπὸ μιὰ αἰσθητικὴ εἶτε ἀπὸ μιὰν αὐτόνομη ἠθικὴ σκοπιὰ. Ὁ Βαλαωρίτης βγαίνει μέσα ἀπὸ τὸ ἔδαφος τῆς ἐποχῆς του, ἀγωνίζεται νὰ βρεῖ ἀπ' τὸ ἔδαφος τῆς ἐποχῆς του, σκῶνει στοὺς Ἡράκλειους ὤμους του ὅλα τὰ ἄμεσά της βάρη, εἶναι γεμάτος χῶμα, λύθρο, λάσπη, εἶναι ἀναιμειγμένους στὰ προβλήματά της, σπρώχνει, μὲ τὰ χέρια, μὲ τὰ γόνατα, μὲ τὸ ἴδιο του κεφάλι τὰ τριγύρω ἐμπόδιά της, πάσχει νὰ τὴ λευτερώσει μ' ἕναν μόχθον ἄμεσο πὺν τοῦ διογκῶνει ἐπικίνδυνα κάθε ὥρα μὲς στὰ ἀθλητικά του στέργα τὴν καρδιά, καὶ δὲν προφταίνει, αὐτὸ εἶναι βέβαιο, νὰ πάρει, καθὼς οἱ ἄλλοι, τὸ πλατὺ θεωρητικὸ λουτρό του, μὲς σ' αὐτὴ τὴν ἀκατάπανστη τοῦ μόχθου διαδροή.

Εἶναι Ποιητής; Ἀπὸ ἀσφαλῶς εἶναι τὸ αἶτημα τῆς πύθ βαθιᾶς του ψυχικῆς φιλοδοξίας, ἀλλὰ πίσω, ἀπάνω, κάτωθε ἀπ' τὸ αἶτημα αὐτό, ὑπάρχει

60. Ἀγγελου Σικελιανοῦ, ὁ.π., σελ. 149.

τὸ αἶτημα τοῦ ἀνθρώπου πὸν κοιτᾷ τριγύρω του νὰ ἰδεῖ τοὺς ὅρους τῆς πραγμα-
τικῆς τοῦ τόπου ζωῆς, χωρὶς καθόλου νὰ παραμερίζει οὐτ' ἓνα ἀπὸ τοὺς χαρ-
ακτήρες πὸν τὴν προσδιορίζουν⁶¹.

(.....)

Ἡ ἐπικὴ ὀρμηλασία δὲν εἶναι γέννημα τῆς φαντασίας του, εἶναι ζωντανή
κληρονομία κατορθωμάτων ἐπικῶν πὸν διοχετεύτηκαν, ἀπὸ τὸν πρόπαππο ὡς
αὐτόν, μέσα στίς ἴδιες του τίς φλέβες καὶ πὸν πάσχουνε νὰ βροῦνε διέξοδο καὶ
πάλι μὲς στὴ δράση, πρὶν ἀναγκαστοῦν νὰ γαληνέφουνε προσωρινὰ μέσα στὴ
μνήμη, ἢ νὰ ξεσπάσουν ἀπροσδόκητα σὲ κάλπασμα ἀκαλίνωτον ρυθμοῦ. Τὸ
ἥρωικό του ὅ π ο σ ν ε ἰ δ η τ ο εἶναι πρόσφατο, ἄμεσο, νωπὸ. Τοῦ δυσκολεῖ
τὴ βαθιὰ δημιουργικὴ προοπτικὴ. Τὸ θυμικὸ του προηγεῖται ἀπὸ τὴ σύλληψη
καὶ τὴ σκεπάζει σάμπως κύμα σὲ ἀλλεπάλληλον ἀκρόατο παλμό⁶².

(.....)

Ἀλλὰ λησμονοῦνε ἀπάνω ἀπ' ὅλα [ὅσοι ἐπικρίνουν τὸν Βαλαωρίτη γιὰ
τὴ χρῆση καθαρεύουσας στὰ πεζὰ κείμενά του] τὴν ἀσύγκριτη θητεία τοῦ
Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη στὴ σχολὴ τοῦ λαοῦ τοῦ Λευκαδίτη, τοῦ Ἡπειρώ-
τη, τοῦ Ἀκαριάνα λαοῦ, ὅπου οἱ ἄδολες καὶ ἀνόθευτες πηγές τῆς δωρικῆς
ρωμαλεότητας τῆς γλώσσας τὸν ἐλούσανε ἀπὸ τὴν κορφὴ ὡς τὰ νύχια δλόκληρο
στὴν πάγνη τους καὶ τὴ δροσιά τους, ἔτσι πὸν τὰ ἐκφραστικά του μέσα πρὸς
τὸ τέλος, μὲ τὸν «Ἀστροπάγιαννο» καὶ μὲ τὸ «Φωτεινόν», νὰ φτάσουν στὸ
φανόμενο, πὸν ὁ Παλαμᾶς ὁ ἴδιος, γράφοντας γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη Βαλαωρί-
τη, τὸ προσδιορίζει ὡς «γλωσσικὸ ὕλισμό»⁶³ καὶ πὸν εἶναι ἡ πλήρεια ταύτιση,
ἡ συσσωμάτωση τῆς ἔκφρασης τοῦ Ποιητῆ μὲ τὴν πραγματικότητα καὶ μὲ
τοὺς τρόπους τῆς αἰσθαντικότητος τοῦ λαοῦ πὸν ἐρμηνεύει.

Ἐνα φαινόμενο μοναδικό. Γιατί, ἂν ἄλλοι ἐστέριωσαν γεφύρια θανμαστὰ
ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς προσωπικότητάς τους ὡς τὸ ἐπίπεδο τοῦ λαοῦ, ὁ Βαλαωρίτης
—κ' εἶναι ἐδῶ τὸ πιὸ μεγάλο, τὸ πιὸ ἄξιο μυστικὸ καὶ τοῦ ἔργου του καὶ τῆς
προσωπικότητάς του— ἀγάλη-ἀγάλη (καὶ σὲ τοῦτο βλέπουμε ὁλοένα τὴν βα-
θμιαία παρὰλληλὴν ἐμβάθυνση καὶ τοῦ ποιητικοῦ του αἰσθήματος καὶ τῆς
Πολιτικῆς του Ἰδέας) ὁ Βαλαωρίτης, λέω, μετονσιώνει τὸ λαὸ καὶ μετονσιώ-
νεται ἀπ' αὐτόν, συσσωματώνεται μαζί του, ὥσπου τέλος, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ
πολιτικοῦ καὶ ποιητικοῦ του ἐνστιχτου, σὲ μιὰ στιγμή γίνεται ὁ ἴδιος, μὲ τὸ
«Φωτεινόν» του, ὅχι ἀπλὰ λαὸς ἀλλὰ, σὰ ρίζα καὶ σὰν προέκταση δυναμικὴ
τεράστια, ὁ ἀθάνατος, διαιώνιος λαὸς⁶⁴.

(.....)

61. Ἀγγελου Σικελιανοῦ, ὁ.π., σελ. 150-151.

62. Ἀγγελου Σικελιανοῦ, ὁ.π., σελ. 151.

63. Βλ. Κωστή Παλαμᾶ, ὁ.π., σελ. 211.

64. Ἀγγελου Σικελιανοῦ, ὁ.π., σελ. 154-155.

Μπροστά σὲ τέτοιο καθαρό ἑλληνικό ἀριστούργημα [στὸν Ἀστραπό-
γιαννο], τὰ παραπέρα σχόλια περιτεύσων. Βεβαιότατα εἶχε μέγα δίκιο ὁ
Σολωμός μας, ὅταν ἔλεγε πῶς ὁ Ποιητής ὀφείλει ν' ἀποφείνῃ στὸ ἔργο του
τ' ἀφηγηματικά στοιχεῖα καὶ τὴν περιγραφή. Ἀλλ' ὅταν ἡ ἀφήγηση, καθὼς
στὸν («Ἀστραπόγιαννο»), ἀπορροφᾶται ὁλόκληρη ἀπ' τὸ μέσα Ἀντισμῶ, ὅταν
εἰκόνα, νόημα, λόγος καὶ ρυθμός, δηλαδὴ ὁ Λόγος, τὸ Αἶμα καὶ τὸ Πνεῦμα,
ἀνάβουν καὶ συναστράφτουνε μαζί καθὼς ἐδῶ, τότε ἀσφαλῶς πληρώνεται μ'
αὐτὸ τὸν τρόπο ἀπόλυτα καὶ τὸ αἷτημα τοῦ Σολωμοῦ. Μιὰ τέτοια σπασμα-
τώση ἐκφραστικῶν δυνάμεων κ' ἐσωτερικότητος οὐσιαστικῆς μᾶς συνεπαίρνει
στὴν ἀτμόσφαιρά της, ὅπως τὸ μπορούνε μόνο κάποια φυσικὰ ἀνεπάντητα φαι-
νόμενα, ἢ κάποια γεγονότα ὅπου ἡ ἡθικὴ, ἡ ψυχικὴ κ' ἡ αἰσθητικὴ συμμετοχὴ
μας εἶναι τόση πού ἡ καρδιά ἀνατείνεται ἢ λυγρίζει ὁλόκληρη ἀπ' τὸ φόρτο
τῆς μεγάλης καὶ ἀπροσδόκητης τῶν γύρα ἐπιρροῆς⁶⁵.

(.....)

Κατ' ἐπίφασιν ἓνα τυπικὸ ἱστορικὸ καὶ ἀγροτικὸ ἐπεισόδιο [ὁ Φωτεινός],
στὴν οὐσία του καθολικώτατο ἀνθρώπινο ἔπος, τὸ ἔπος τῆς Μητέρας Γῆς,
τοῦ ἄρτιον ἀνθρώπου τῆς Μητέρας Γῆς, τοῦ καθολικοῦ ἀνθρώπου ὅπου στηρί-
ζεται ἄδολος στὸ κέντρο τῆς δημιουργίας καὶ τῆς φύσης μὲ τοὺς ἀσβηστους
ιδρώτες καὶ τοὺς κόπους του καὶ πού, ὅπως εἶπα καὶ πῶς πάντοτε, ὑπερασπίζεται
ἄξαρτα σὰ Θεὸς τὴ ζωντανὴ παράδεισο τῆς Δικαιοσύνης καὶ τῆς Λευτεριάς
τον ἀπὸ κάθε ξένη, ἀπὸ κάθε μάρση ἐπιδρομῇ. Τοῦ ἀνθρώπου ὅλων τῶν τόπων,
ὅλων τῶν γεωγραφικῶν ζωῶν, ὅλων τῶν αἰώνων. Τοῦ κεντρικοῦ Ἀδάμ, στὸν
ὁποῖον, κατὰ τὴ συμβολικὴ ἐρμηνεία τοῦ ἴδιου ὀνόματός του, ἀνήκει («ἡ Ἀνα-
τολή, ἡ Δύση, ἡ Ἀρκτος καὶ ἡ Μεσημβρία»). Μὲ δυὸ λόγια, τὸ οὐ π ρ α γ μ α-
τ ι κ ἂ ὁ Ἑ λ ε ὕ θ ε ρ ο υ ν Ἀ ν θ ρ ὼ π ο υ⁶⁶.

Μολοντί δὲν ἀποτελεῖ συστηματικὴ μελέτη, ἀλλὰ συμβολὴ ἐπιλεκτικῶν
στοχασμῶν ἐπάνω σὲ μιὰ σειρά προβλημάτων, τὸ μικρὸ δοκίμιο τοῦ ποιητῆ
Γ. Θ. Βαφόπουλου «Ἡ ἱστορικὴ θέση τοῦ Βαλαωρίτη στὴν ἑλληνικὴ ποίηση»
(1979)⁶⁷ ἀνατοποθετεῖ εὐστοχα τὸ γενικὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν τελικὴ ἀξία τοῦ
ποιητῆ καὶ γιὰ τὸν τρόπο τοῦ προσδιορισμοῦ της. Ἀπασχολεῖ τὸν συγγραφέα
ἡ δικαιοσύνη τῶν κριτηρίων πού θὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ τὴν ἐκτίμησιν αὐτῆς,

65. Ἀγγελου Σικελιανοῦ, ὁ.π., σελ. 158.

66. Ἀγγελου Σικελιανοῦ, ὁ.π., σελ. 163.

67. Γ. Θ. Βαφόπουλου, «Ἡ ἱστορικὴ θέση τοῦ Βαλαωρίτη στὴν ἑλληνικὴ ποίηση»,
Νέα Ἑστία, ὅπου καὶ στὴ σελ. 2, σελ. 106-109 (=Γ. Βαφόπουλος, Ποίηση καὶ Ποιητές.
Μελετήματα. [Ἐκδόσεις] Ρέκος, [Θεσσαλονίκη 1983], σελ. 163-169· στὸ παραθέματα
πού χρησιμοποιοῦ, ἀκολουθῶ τὴν ὀρθογραφία καὶ τὴν στίξη τῆς δεύτερης δημοσίευσής τοῦ
μελετήματος).

προτείνεται ἕνας σοβαρὸς κριτικὸς ρεαλισμὸς καὶ θίγονται ζητήματα ὀργανικῆς σημασίας γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ Βαλαωρίτη καὶ τῆς πνευματικῆς του ἐξέλιξης. Ὁ νεώτερος ποιητὴς ἀποκρούει τὸν κριτικὸν δογματισμὸν, ἔχει ἐπίγνωση τῆς ἱστορικῆς σχετικότητος τῶν ἀξιῶν καὶ ἀναζητεῖ τὴν ὑψηλὴν ποιότητα τῆς ποίησης μέσα ἀπὸ ὅλες τὶς ἐπιμέρους κατευθύνσεις ποὺ μποροῦν νὰ τὴν προκαλέσουν. Πέρασε ἐξάλλου καὶ ὁ Βαφόπουλος ἀπὸ τὰ τρία κριτικὰ στάδια, ποὺ τὰ εἶχε ὑπενθυμίσει ὡς συχνὸ φαινόμενο καὶ ποὺ εἶχε τὴν ἐμπειρία τους ὁ Παλαμᾶς.

Βρέθηκα κάποια μέρα τοῦ 1920 κρατώντας στὰ χέρια μου ἕνα μεγάλο τόμο μὲ τὰ ποιήματα τοῦ Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη. Ἦταν μιά ἀπὸ τὶς πρώτες, τὶς παλιές ἐκδόσεις τοῦ Φέξη, πού, κατὰ παράξενο τρόπο, δὲν ἔτρεχε νὰ τὴ συναντήσω σὲ καμιὰ βιβλιογραφία γιὰ τὸν ποιητὴ.

Πολλὲς νύχτες εἶχα περάσει σκυμμένος πάνω σὲ κεῖνο τὸ βιβλίον. Διατηρώντας ζωντανὸ ἀκόμα τὸ θαυμασμὸ μου [τῶν γυμνασιακῶν χρόνων] γιὰ τὸν ποιητὴ, διαπίστωνα τώρα, μὲ κάποια ἀμήχανη ἐκπληξη, πὼς ἡ δεκτικὴ μου ἱκανότητα εἶχεν ὑποστεί κάποια ἄμβλυνση. Δὲν εἶχα καταφέρει νὰ φθάσω ὡς τὸ τέλος οὔτε τῆς «Κυρὰ Φροσύνης», οὔτε τοῦ «Ἀθανάσιου Διάκου», οὔτε ποὺ μισοτελειωμένον «Φωτεινοῦ». Μὲ εἶχε ἀπασχολήσει περισσότερο μιά σποραδικὴ ἀνίχνευση τῶν «Μημοσύνων», σταματώντας στὰ σημεῖα ἐκεῖνα ποὺ ἱκανοποιούσαν περισσότερο τὴν προσωπικὴν μου πνευματικὴν δεκτικότητα.

Τί συνέβαινε λοιπόν; Γιατί αὐτὴ ἡ «καθίζηση», στὴ συνείδηση τῶν δεκαεπτὰ μου χρόνων, ἐνὸς ποιητῆ ποὺ πρὶν ἀπὸ δύο χρόνια τὸν εἶχα θαυμάσει τόσο πολὺ; Φαίνεται πὼς ἡ πνευματικὴ ὥριμανση τῆς ἐφηβείας προχωρεῖ μὲ τὸ ρυθμὸ τῆς γεωμετρικῆς προόδου. Καὶ διαπίστωνα τώρα πὼς νέοι θεοὶ ἔρχονταν νὰ ἐκτοπίσουν τοὺς παλιούς, πὼς ὁ Παλαμᾶς ἔριχνε ἤδη βαριά τὴ σκιά του πάνω στὴν παλιὰ νεοελληνικὴ ποίηση, πὼς οἱ φωνῆς τοῦ Δροσίνη, τοῦ Γρυπάρη καὶ τοῦ Πορφύρα ἤχοῦσαν μὲ κάποια πρωτάκουστη γοητεία, γιὰ νὰ ξεθωριάσουν, ἀλίμονο, κι αὐτὲς στὸ γύρισμα τοῦ χρόνου. Κι ἔφτασε κάποτε ὁ καιρὸς, ποὺ καὶ τὴ «Φλογέρα τοῦ Βασιλιά» τοῦ Κωστή Παλαμᾶ, ποὺ τὴν κρατοῦσα ἀνέγγιχτη κι ἀδιάβαστη στὴ μικρὴ μου βιβλιοθήκη, μὲ τὴ συνείδηση πὼς δὲν ἤμουν ἀκόμα ὥριμος νὰ δεχθῶ τὸ μήνυμά της, νὰ μὴν μπερῶ νὰ τὴ διαβάσω ὡς τὴν τελευταία της σελίδα! Εἶχαν ἀρχίσει ν' ἀναφαίνονται τώρα ἄλλοι νεότεροι θεοί, ν' ἀκούεται ὁ μακρινὸς ἀπόηχος τοῦ γαλλικοῦ συμβολισμοῦ, ποὺ ἔπαιξε τόσο καταλυτικὸ ρόλο στὴ δική μου γενιά.

Ὁ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης λοιπόν ἦταν ἤδη ἕνας «ξεπερασμένος» ποιητής; Ὑποστηρίζω μὲ πεποίθηση ὅτι ὁ ὅρος «ξεπερασμένος», ὅταν ἀναφέρεται σὲ πνευματικὲς προσωπικότητες ποὺ ἔβαλαν τὴ σφραγίδα τους στὴν ἱστορία τῆς ἐποχῆς τους, ἀποτελεῖ μιὰν «ὑβρίον». Ἡ «ὑβρίσις» αὐτή, ὅταν ἐκπέμπεται ἀπὸ μιὰ ἀνώριμη ἐφηβικὴ συνείδηση, ἔχει τὸ ἐλαφρυντικὸ τῆς νεανικῆς ἀσ-

δοσίας. "Όταν όμως εκφέρεται με πλήρη συνείδηση εθύννης από τὰ χείλη σοφῶν, κατὰ τὰ ἄλλα, διδασκάλων, καταδικάζεται καὶ τιμωρεῖται ἀπὸ τῆ συνθετικῆ συνείδηση ἐνὸς ολόκληρου κόσμου⁶⁸.

(.....)

Εἶναι νόμος κοινωνικός καὶ βιολογικός, μέσα στὸ ἀνακύκλωμα τῶν καιρῶν νὰ συντελεῖται μιὰ ἀναθεώρηση τῶν πνευματικῶν ἀξιῶν, σὲ βαθμὸ ποὺ ὅ,τι ἴσχυε πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια ἢ νὰ μὴν ἰσχύει σήμερα ἢ ἡ ἰσχὺς του νὰ 'χει ἀποκτήσει καινούριες διαστάσεις. "Αν ἐξαίρεθεῖ, σὰν βιολογικὸ φαινόμενο, ἡ διαχρονικὴ διάρκεια ὀρισμένων ἀξιῶν, ὅλες οἱ ἄλλες πνευματικὲς ἀξίες θὰ κριθοῦν φυσικὰ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ καὶ κάποιων διαχρονικῶν στοιχείων, γιατί χωρὶς αὐτὰ δὲν εἶναι νοητὴ καμιά πνευματικὴ ἀξία, ἀλλὰ κυριότατα ἀπὸ τὴν ἐπίδρασίν τους στὴ διαμόρφωση τῆς κοινῆς ἱστορικῆς συνείδησης τῆς ἐποχῆς τους.

Μὲ τὰ πνευματικὰ καὶ κοινωνικὰ μέτρα τῆς δικῆς του ἐποχῆς θὰ κριθεῖ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης. Καὶ δὲ λαθεύει ἡ ποιητικὴ αἰσθησις τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ, ὅταν, γράφοντας τὸ ποίημά του «Οἱ Πατέρες», ἐννοώντας μὲ τοῦτο τοὺς πνευματικοὺς πατέρες τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τοποθετεῖ ἀνά μεσὰ τους καὶ τὸν Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη⁶⁹.

(.....)

Ὁ «ἐξευρωπαϊσμός» του δὲν εἶχε φτάσει ὡς τὸ ἀκρότατο ἐκεῖνο σημεῖο τῆς ψυχικῆς του δομῆς, ὅπου θὰ μπορούσε νὰ συντελεστεῖ ἡ μεταλλαγὴ τοῦ ἑλληνικοῦ βιολογικοῦ του κυττάρου. Ἦταν ἓνας «Εὐρωπαῖος» μὲ ἀμετάλλακτη ἑλληνικὴ δομὴ. Οἱ πνευματικὲς του κεραῖες εἶχαν τὴν ἱκανότητα νὰ συλλαμβάνουν μονάχα τὰ μηνύματα ἐκεῖνα, ποῦ, μ' ἓνα εἶδος ἐκλεκτικῆς συγγένειας, ἦσαν πρόσφορα ν' ἀφομοιωθοῦν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὰ διαμορφωμένη συνείδησίν του⁷⁰.

Σὲ μιὰν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ ποίηση ἔχει ἀλλάξει προσανατολισμούς (μολονότι ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ διόλου δὲν ἰσοδυναμεῖ μὲ παρακμὴ, ὅπως νόμιζε ὁ Ἀποστολάκης), ἀποκομμένη ἀπὸ ὅ,τι ὁ Βαλαωρίτης θεωροῦσε ὡς κυρίως ἱστορικὸ ἢ ἐθνικὸ, ἡ μελέτη τοῦ ἔργου του καλεῖται νὰ προσφέρει καὶ πάλι μιὰ θεμελιώδη συγκίνησι· αὐτὴν ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐπιβεβαίωση τοῦ ἀπλοῦ ὅσο καὶ ἔγκυρου χαρακτηρισμοῦ ποὺ ἔδωσε ὁ μελετητῆς τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, μαρκήσιος de Queux de Saint-Hilaire: «Ὁ Ἀριστοτέλης Βαλαωρί-

68. Γ. Θ. Βαφόπουλος, δ.π., σελ. 106-107 καὶ 164-165, ἀντίστοιχα.

69. Γ. Θ. Βαφόπουλος δ.π., σελ. 107-108 καὶ 166-167, ἀντίστοιχα.

70. Γ. Θ. Βαφόπουλος, δ.π., σελ. 108 καὶ 168, ἀντίστοιχα.

της ἦτο ἀληθὴς ποιητὴς καὶ ἀληθὴς συγχρόνως πατριώτης»⁷¹. Τὰ λόγια αὐτὰ ἐπιβεβαιώνονται καὶ ἀπὸ τῆ βιογραφία τοῦ ποιητῆ πού μᾶς ἄφησε ὁ γιὸς του Ἰωάννης (Νάννος) Βαλαωρίτης, ἡ ὁποία —σύμφωνα μὲ τὰ γραφόμενα ἐκεῖ— θέτει πρὸ ὀφθαλμῶν πληρέστερον τὸ ἔργον τοῦ εἰς ἔμμετρον καὶ πεζὸν λόγον ποιητοῦ καὶ ῥήτορος, καὶ πλήρη γνώσιν τῆς καθ' ὅλον τὸν βίον πατριωτικῆς δράσεως, ἐξ ὧν ἀποτελεῖται εὐγενὲς καὶ ἐνιαῖον σύνολον περὶ ἐν καὶ τὸ αὐτὸ κέντρον, τὴν ἄπειρον καὶ θερμὴν φιλοπατρίαν του...⁷²

Στὴν ἐποχὴ μας, πόσο ἀσυγκίνητοι καὶ ἀδιάφοροι θὰ μπορούσαμε νὰ μείνουμε ἀπὸ τὸν ποιητὴ καὶ ἄνθρωπο Βαλαωρίτη; Καὶ πόσο —πέρα ἀπὸ κάθε πρόθεση διδασκισμοῦ— δὲν ἀναπολοῦμε τὸ ἥθος ἐκείνου; Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ ἐξῆς ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς του τῆς 2ας Φεβρουαρίου 1869· τὴν ἀπευθύνει στὴ σύζυγό του Ἐλοῖσία (Λίτσα): «*Ακουσον, Λίτσα μου. Τί θέλεις νὰ κάμω ἐγὼ πλέον ἐντὸς τῆς ἑλληνικῆς Βουλῆς; Τὸ ράπισμα ὅπερ ἐδόθη εἰς τὴν Ἑλλάδα σήμερον, δὲν θὰ τῆς ἐπιτρέψῃ ν' ἀνακύψῃ τὸν αὐχένα ἐπὶ πολλὰ ἔτη. Ὁλος λοιπὸν ὁ κοινοβουλευτικὸς βίος θὰ εἶναι μόνον σύγκρουσις τῶν κομμάτων πρὸς κατάληψιν τῆς ἐξουσίας. Πάθη, ξριδες, ἐκδικήσεις, θὰ εἶναι οἱ καρποὶ τοιοῦτον πολιτικοῦ σταδίου. Δὲν εἶναι ἀληθές; Ἐγὼ λοιπὸν κατ' οὐδένα λόγον θέλω νὰ βυθισθῶ ἐντὸς τοῦ βορβόρου τούτου. Θέλω νὰ διατηρήσω ἄμωμον τὸ μέτωπόν μου καὶ δὲν θέλω νὰ εὐρεθῇ κανεὶς, ὅστις νὰ εἴπῃ, ὅτι ὁ Ἐθνικὸς τῆς Ἑλλάδος ποιητὴς ἐπεξήτησε τὴν Ἐνωσιν ἀποβλέπων εἰς σκοποὺς προσωπικούς*»⁷³.

Ἰσως σήμερα ἡ ποίηση τοῦ Βαλαωρίτη μᾶς καλεῖ νὰ τὴν γνωρίσουμε καὶ γιὰ δύο ἐπιπλέον λόγους. Ἐναν κυρίως ἡθικὸ· ἐκείνον πού ἔκαμε τὸν Ἀγγελὸ Σικελιανὸ νὰ μεταδώσει τὸν παλμὸ τῆς ποίησης καὶ τῆς καρδιάς τοῦ συμπατριώτη του ποιητῆ στὸ πυκνὸ ἀκροατήριον τοῦ Ἡρωδείου μὲ τὰ παρακάτω λόγια: «...Ἐχομε ἀνάγκη στίς ἡμέρες μας ἀπὸ προσωπικότητες πού νὰ μπορούνε νὰ σηκώνουνε στοὺς ὤμους τους τὴν προβληματικότητα, τὴν εὐθύνη τὴν ὁδύνη, τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ συνόλου»⁷⁴! Καὶ ἕναν κυρίως αἰσθητικὸ· τὴν ἀνάγκη μιᾶς ἐπανεκτίμησος τῆς ἱστορικῆς-ἐθνικῆς ποιητικῆς του, μὲ κριτήρια πού δὲν θὰ ἐπηρεάζονται ἀπόλυτα καὶ δεσμευτικὰ ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη ποιητικὴ ἐμ-

71. Βλ. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Α' Βίος, Ἐπιστολὲς καὶ Πολιτικά Κείμενα*, σελ. 15 (βλ. ἀκόμη σελ. 47-48, 101 καὶ 108).

72. Βλ. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Α' Βίος, Ἐπιστολὲς καὶ Πολιτικά Κείμενα*, σελ. 15-16.

73. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Α' Βίος, Ἐπιστολὲς καὶ Πολιτικά Κείμενα*, σελ. 136. Ἡ Ἐλοῖσία (Λίτσα) Βαλαωρίτη (1831-1901) ἦταν κόρη τοῦ Αἰμίλιου Τυπάλδου Πρετεντέρη (1798-1878).

74. Βλ. Ἀγγελὸ Σικελιανοῦ, «Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης», ὅπου καὶ στὴ σελ. 58, σελ. 167 καὶ 164, ἀντίστοιχα.

πειρία και θεωρία, ώστε να δοῦμε ποιὰ αποτελέσματα θὰ μπορούσαν νὰ προκύψουν ἔπειτα ἀπὸ αὐτὴν τὴ μερικὴ ἀπελευθέρωση τῆς ὀπτικῆς καὶ τῆ, δοκιμαστικῆ ἔστω, ἀνανέωση τῆς μελέτης.

RÉSUMÉ

P. D. MASTPODIMITRIS, «Aristotelis Valaoritis (1824-1879). Les positions de la critique envers le poète national-historique».

(Communication faite à la VIII Rencontre Scientifique de la Section d'Études Médiévales et Néohelléniques du Département de la Philologie de l'Université Aristote de Thessaloniki: *À la mémoire de G. P. Savidis. Thèmes sur la Philologie néohellénique: grammaire, éditions, critique* (11-14 mars 1997)).

La présente étude est fondée sur des éléments puisés dans l'œuvre d'Aristotelis Valaoritis ainsi que sur des textes choisis de la critique de cette œuvre, afin d'esquisser la personnalité du poète et de relever les caractères de sa poésie. On définit l'expression romantique de ses vers et sa thématique — inspirée surtout de l'histoire grecque de 1821 — qui constituent les traits principaux de sa voix poétique.

À travers les références aux œuvres critiques de K. Palamas *Aristotelis Valaoritis, 1824-1924* (1924), de G. Apostolakis *Aristotelis Valaoritis* (1936), à la conférence d'Angh. Sikelianos «Aristotelis Valaoritis» (1944), à l'essai de G. Th. Vafopoulos «La place historique d'Aristotelis Valaoritis dans la poésie grecque» (1979), une dialectique est établie de points de vue herméneutiques sur la poésie de Valaoritis. La création du poète, selon ces citations, d'une part elle est appréciée élogieusement, d'autre part elle subit l'analyse d'un réalisme critique ou on met en doute la conception synthétique de ces vers et leur valeur diachronique.

Des raisons morales et esthétiques imposent le renouvellement de l'approche de la production littéraire de ce poète national de Leucade qui exprime avec élan, la noble émotion d'un patriote inspiré.

P. D. M.